

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЯРОСЛАВА МУДРОГО**

АНІСІМОВА ГАННА ВАЛЕРІЇВНА

УДК 349.6(477):340.134

**ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ЕКОЛОГІЧНОГО
ЗАКОНОДАВСТВА В КОНТЕКСТІ
ПРИРОДНО-ПРАВОВОЇ ДОКТРИНИ**

**12.00.06 «Земельне право; аграрне право; екологічне право;
природоресурсне право»**

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора юридичних наук

ХАРКІВ – 2019

Дисертацією є монографія.

Робота виконана на кафедрі екологічного права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, Міністерство освіти і науки України.

Науковий консультант – доктор юридичних наук, професор **Гетьман Анатолій Павлович**, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, проректор з наукової роботи, Лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки, академік Національної академії правових наук.

Офіційні опоненти:

– доктор юридичних наук, професор **Малишева Наталія Рафаелівна**, Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, завідувач відділу космічного права, академік Національної академії правових наук України;

– доктор юридичних наук, професор **Носік Володимир Васильович**, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, завідувач кафедри земельного права, член-кореспондент Національної академії правових наук України;

– доктор юридичних наук, доцент **Каракаш Ілля Іванович**, Національний університет «Одеська юридична академія», професор кафедри аграрного, земельного та екологічного права.

Захист відбудеться 9 грудня 2019 р. о 10.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.086.04 у Національному юридичному університеті імені Ярослава Мудрого за адресою: 61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 77.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого за адресою: 61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 84-а.

Автореферат розіслано 7 листопада 2019 р.

**Учений секретар
спеціалізованої вченої ради**

О. Р. Дашковська

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Обґрунтування вибору теми дослідження. Україна завдяки сприятливим природно-кліматичним умовам і унікальному природно-ресурсному потенціалу здатна стати конкурентоспроможною й самодостатньою державою. В умовах інтеграції України до ЄС, поглиблення співпраці з Організацією Північноатлантичного договору, досягнення сталого розвитку для нашої країни важливим є: забезпечення в еколого-правовій галузі пріоритету прав і свобод людини і громадянина, верховенство права, прозорість і відкритість у діяльності органів державної влади й місцевого самоврядування, а також організацій громадянського суспільства, налагодження між ними конструктивної взаємодії, підвищення їх відповідальності; залучення громадськості і до процесів формування й реалізації екологічної державної і регіональної політики, і до вирішення питань місцевого значення тощо. Прийнятий Закон України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року», який набуває чинності з 01.01.2021 р., визначає вектори реформування сучасного екологічного законодавства. Саме тому нині перед юридичною наукою постало складне завдання – створення цілісної, логічно узгодженої національної правової (у тому числі й еколого-правової, що спирається на засадничі положення природного права) доктрини як теоретичної основи нормотворчих процесів й формування єдиного правового (зокрема, й еколого-правового) простору.

У той же час сучасні інтеграційні й глобалізаційні процеси, установлення нового міжнародного екологічного правопорядку й створення єдиного еколого-правового простору – це не лише збільшення кількості ратифікованих угод екологічної спрямованості, ухвалених нормативно-правових актів як на загальноєвропейському, так і на національному рівні, а й, і це головне, забезпечення дієвості й якості вітчизняної системи екологічного права й законодавства, які поки що не можна визнати досконалими. Як наслідок, владні інституції не виконують власних функцій, що унеможливує сталий розвиток суспільства, реалізацію й захист екологічних прав і інтересів, призводить до системних деформацій у сфері еколого-правового регулювання суспільних відносин.

Враховуючи все це, а також цивілізаційні виклики, Україні передусім потрібно активізувати правотворення, модернізувати еколого-правову доктрину, спираючись на концепти якої будуть переглянуті, оновлені відповідні положення науки, державної політики, праворозуміння, а отже, і правозастосування. Необхідно здійснити іституціоналізацію складників природно-правової доктрини в систему екологічного законодавства, що стає визначальною умовою подальшого розвитку державності і оптимізації процедури нормотворчості. Підґрунтя для цього мають скласти новітні філософсько-правові ідеї, які здатні позитивно вплинути на вдосконалення екологічного законодавства (законодавчий екологічний процес).

Актуальність і значущість дослідження підвищуються й тим, що законодавче закріплення засад природного екологічного права має вагоме теоретичне, методологічне і практичне значення для коректного трактування еколого-правових норм, сприяє як набуттю позитивного досвіду їх застосування, створенню юридико-логічної моделі розуміння й тлумачення природних екологічних правовідносин, так і впровадженню екосистемного підходу в галузеву політику й удосконаленню системи інтегрованого екологічного управління, дотриманню засад національної безпеки держави й суспільства, а також виступає важливим чинником прогресу й сталого розвитку держави, критерієм «істинності» і «справедливості» позитивного права.

В українській еколого-правовій науці не було проведено комплексного наукового вивчення теоретичних і практичних проблем, що виникають під час формування системи екологічного законодавства з позицій природно-правової доктрини.

Науково-теоретичну базу монографічного дослідження склали праці українських вчених, присвячені загальним аспектам правового регулювання екологічних суспільних відносин, забезпечення екологічних прав (а також обов'язків) й інтересів суб'єктів, гарантування екологічної безпеки, а саме: В. І. Андрейцева, Г. І. Балюк, А. Г. Бобкової, Ю. О. Вовка, Н. С. Гавриш, П. О. Гвоздика, А. П. Гетьмана, І. В. Гиренко, А. В. Духневича, В. А. Зуєва, В. М. Єрмоленка, І. І. Каракаша, Р. С. Кіріна, Н. Р. Кобецької, Т. О. Коваленко, Т. Г. Ковальчук, В. В. Костицького, І. О. Костяшкіна, С. М. Кравченко, М. В. Краснової, Ю. А. Краснової, П. Ф. Кулинич, Н. Р. Малишевої, А. М. Мірошніченка, В. Л. Мунтяна, В. В. Носіка, В. К. Попова, В. Д. Сидор, А. К. Соколової, А. М. Статівки, В. Ю. Уркевича, В. І. Федоровича, Т. Є. Харитонової, Ю. С. Шемшученка, М. В. Шульги та інших.

Крім того, у роботі враховуються досягнення представників національних наукових юридичних шкіл із загальної теорії і філософії права, конституційного та інших галузевих наук, зокрема, таких учених, як: В. Б. Авер'янов, Ю. Г. Барабаш, С. П. Головатий, О. Р. Дашковська, О. В. Дзера, А. С. Довгерт, А. П. Заєць, А. А. Козловський, М. І. Козюбра, А. М. Колодій, О. М. Костенко, В. В. Копейчиков, Н. С. Кузнецова, С. І. Максимов, Н. М. Оніщенко, М. І. Панов, Н. М. Пархоменко, О. В. Петришин, С. П. Погребняк, П. М. Рабінович, С. П. Рабінович, С. С. Сливка, І. В. Спасибо-Фатєєва, В. Я. Тацій, Ю. М. Тодика, М. В. Цвік, С. В. Шевук, О. І. Ющик, І. В. Яковюк та ін.

Теоретичним підґрунтям можна вважати праці і висновки зарубіжних філософів і правознавців, серед них: С. С. Алексєєв, Р. Алексі, К.-О. Апель, Г. Дж. Берман, П. Г. Виноградов, Ф. Віакер, Х. Вольф, Ю. С. Гамбаров, Г. В. Ф. Гегель, В. М. Гессен, Р. Давід, Р. Дворкін, Є. Ерліх, І. О. Ільїн, А. Кауфманн, Б. О. Кістяківський, Г. Кленнер, О. М. Костенко, В. Майхофер,

Ж. Марітен, Г. Міттайс, П. І. Новгородцев, Й. О. Покровський, А. В. Поляков, Г. Л. Радбрух, Ф. К. Савіньї, В. С. Соловійов, П. Б. Струве, Ф. В. Тарановський, Є. М. Трубецький, Дж. М. Фінніс, Л. Л. Фуллер, Г.-Д. Шелауске, Г. Ф. Шершеневич, Р. Штаммлер та ін.

Нормативну й емпіричну базу дослідження становлять конституційне, екологічне, земельне, цивільне, господарське та інше законодавство як України, так і деяких європейських країн, міжнародно-правові акти, судова практика, а також практика застосування органами державної влади і місцевого самоврядування нормативно-правових документів у екологічній галузі, матеріали преси та інтернет-ресурси, окремі статистичні дані.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження виконано на кафедрі екологічного права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого відповідно до цільової комплексної програми «Проблеми вдосконалення правового регулювання користування природними ресурсами та комплексами в Україні» (державна реєстрація № 0116U006161). Тему дисертації затверджено вченою радою Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого» (протокол № 15 від 20.12.2002 р.).

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційної роботи є розроблення концептуальних теоретичних засад впливу природно-правової доктрини на розвиток екологічного законодавства, права і правовідносин, а також окреслення перспективних напрямів становлення еколого-правової доктрини, визначення особливостей її застосування при формуванні і вдосконаленні державної екологічної політики й подальшій систематизації екологічного законодавства в умовах євроінтеграції.

Для досягнення зазначеної мети в роботі були поставлені й вирішені такі завдання:

- запропонувати визначення поняття «система екологічного законодавства», розглянути його ознаки (зокрема, цілісність; зв'язок із системою права, оскільки перша (система екологічного законодавства) стосовно останньої (системи екологічного права) є вторинною, виникає на її основі; системність внутрішніх зв'язків; структурованість (горизонтальну (галузеву) і вертикальну (ієрархічну) структуру), диференціацію, узгодженість);
- висвітлити історичний аспект і соціальну обумовленість концепцій природного права при формуванні системи екологічного права і законодавства;
- довести багатоаспектність впливу природно-правової доктрини на сучасну еколого-правову науку і доктрину, екологічну політику, правовідносини й законодавство з огляду на усталені підходи й новітні тенденції;
- розкрити сутність існуючих наукових підходів до природного екологічного права;

- сформулювати визначення, виокремити риси й специфіку природного екологічного права;
- з'ясувати місце природного екологічного права у правовій системі;
- визначити ступінь зумовленості принципів у галузі екологічного права (як-от: правові екологічні принципи; принципи екологічного права, екологічного права і принципи екологічного законодавства) розвитком і поширенням впливу природно-правової доктрини;
- запропонувати характеристику умов законодавчого закріплення екологічних відносин із позицій природно-правової доктрини;
- вивчити об'єктно-суб'єктний склад природних екологічних відносин;
- встановити властивості екологічної правосуб'єктності та її складових;
- навести поняття, класифікацію і специфіку реалізації природних екологічних прав і обов'язків, особливості їх кореляції;
- надати наукову дефініцію поняття «екологічний інтерес» як правової категорії, виявити характерологічні ознаки її співвідношення із суміжними правовими категоріями;
- охарактеризувати законодавчі засади закріплення екологічних інтересів, надати юридичні класифікації останніх із позицій природно-правової доктрини;
- розробити пропозиції з удосконалення чинного екологічного законодавства.

Об'єктом дослідження виступають суспільні екологічні відносини, які в контексті природно-правової доктрини недостатньо чи не повною мірою врегульовані та/або потребують законодавчої регламентації.

Предметом дослідження є теоретичні й практичні проблеми розвитку екологічного законодавства з урахуванням засад природно-правової доктрини.

Методи дослідження. Для досягнення поставленої мети використано комплексний підхід до аналізу об'єкта й предмета дослідження, що передбачає застосування широкого кола загальнофілософських, загальнонаукових, спеціально-наукових і власне правових методів, а саме: історичного, діалектичного, формально-логічного, системно-структурного, теоретико-прогностичного, історико-правового, порівняльно-правового, формально-юридичного, тлумачення правових норм, методу класифікації та інших.

Історичний метод став у нагоді при вивченні генези змісту концепцій природного права в екологічному законодавстві, еколога-правовій науці, а також при аналізі проблем, тенденцій і перспектив кодифікації екологічного законодавства (підрозділи 1.1, 2.1, 3.1). *Діалектичний метод* дозволив всебічно розглянути й обґрунтувати закономірний характер формування екологічного законодавства з позицій природно-правової доктрини в їх

динаміці, постійному оновленні й розвитку, а також у зв'язку з іншими соціальними чинниками (підрозділи 1.1, 2.1, 2.2, розділ 3). *Формально-логічний метод* став підґрунтям для розкриття й вдосконалення багатьох понять, дав змогу визначити такі правові конструкції, як «природно-правова доктрина», «еколого-правова доктрина», «екологічне законодавство», «державна екологічна політика» тощо, навести притаманні їм ознаки (підрозділи 1.1, 1.2, 2.2, розділ 3). Оперування *системно-структурним методом* сприяло визначенню місця природно-правової, еколого-правової доктрин в архітектоніці системи національної правової доктрини, а також з'ясуванню місця природного екологічного права у правовій системі (розділ 1). *Теоретико-прогностичний метод* було покладено в основу прогнозів щодо подальшого вдосконалення положень національної еколого-правової доктрини й екологічного законодавства на засадах природно-правової доктрини (підрозділи 1.1, 1.2, 2.1, 2.2, 3.1). За допомогою *історико-правового методу* з'ясовано особливості становлення і хронологію розвитку екологічного законодавства (розділи 1, 2). На підставі *порівняльно-правового методу* розглянуто притаманні правовим системам окремих зарубіжних держав способи правового регулювання екологічних відносин, досліджено механізм захисту екологічних, земельних та інших прав й інтересів приватних осіб, застосування практики ЄСПЛ у національному правопорядку, а також вивчено історичну динаміку природно-правової доктрин з позицій розвитку екологічного законодавства (розділи 1, 3). *Формально-юридичний метод* застосовано для розкриття змісту окремих приписів міжнародних документів, національної екологічної нормативної бази, а також аналізу судової практики, що допомогло при розробці авторських дефініцій (розділи 1–3). *Статистичний метод* дозволив довести негативний вплив колізійності, неузгодженості норм екологічного законодавства на механізм правового регулювання екологічних відносин (підрозділи 1.1, 1.2, 2.2, розділ 3). *Метод контекстуалізації* дав змогу враховувати вплив історико-соціальних і політико-ідеологічних чинників на зміст природно-правової доктрини при проведенні систематизації екологічного законодавства (розділ 1). Завдяки *нормативно-аналітичному методу* здійснено тлумачення та інтерпретацію нормативно-правових актів і наукових праць фахівців, що склало основу формування понятійно-категоріального апарату дослідження, а *герменевтичному* – виявлено національні культурно-правові традиції у сфері екологічних правовідносин (розділи 1–3). *Метод класифікації* використано при встановленні видів екологічних відносин, природних екологічних прав та обов'язків, екологічних інтересів, принципів тощо (розділ 3). *Метод розумового моделювання* став у нагоді у процесі конструювання й модернізації правових норм, запропонованих із метою внесення змін до чинного екологічного законодавства (а саме до Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища»), а також при розробці структури Екологічного

кодексу України, Екологічної доктрини України, Концепції систематизації екологічного законодавства та ін. на основі природно-правової доктрини (розділи 2, 3).

Вказані методи використовувалися у взаємозв'язку, що сприяло повноті дослідження й обґрунтованості сформульованих висновків і пропозицій.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що ця робота є першим у вітчизняній науці екологічного права комплексним кваліфікаційним дослідженням теоретичних засад розвитку екологічного законодавства України в контексті природно-правової доктрини, в якому розроблені концептуальні підходи до формування правового механізму реалізації державної екологічної політики, екологічних правовідносин з урахуванням принципів і підходів європейського права.

Основні результати роботи, які мають наукову новизну і вносяться на захист, конкретизуються в таких положеннях, висновках і рекомендаціях.

Уперше:

- надано авторську характеристику й періодизацію формування суспільних екологічних відносин, зокрема, їх поступової трансформації в екологічні правовідносини, у сфері приналежності, використання, відтворення й охорони природних ресурсів і комплексів, забезпечення екологічної безпеки, захисту екологічних прав суб'єктів за хронологічним принципом, беручи до уваги особливості впливу на них природного права;

- запропоновано авторський концептуальний підхід до аналізу змісту і суті поняття «природне екологічне право» як складової багатоаспектного, поліфункціонального явища «природне право», що має різну наукову інтерпретацію;

- розкрито власне бачення ролі й місця природного екологічного права у правовій системі, яке виступає її елементом (структурним компонентом), має власні інституційні, ідеологічні, функціональні, результативні, нормативні та ін. складові, відбиває специфіку і динамічний аспект її розвитку;

- обґрунтовано, що концепт соціальної обумовленості природно-правової доктрини згенерований під впливом сучасної суспільної свідомості, а це, у свою чергу, виступає базою для подальшого формування, розвитку, вдосконалення суспільних екологічних відносин та їх законодавчого врегулювання;

- аргументовано, що природне екологічне право діє як змістовно-динамічна складова права, яка чинить регулятивний (спеціально-юридичний), інформаційно-психологічний (мотиваційний), виховний (ідеологічний, педагогічний) і соціальний вплив на суб'єктів екологічних відносин й зорієнтована на гарантування й забезпечення загальноновизнаних цінностей,

- наведено власне розуміння ролі еколого-правової доктрини (що

ґрунтується на концепті природно-правової доктрини) як різновиду галузевої правової доктрини, її системоутворюючого елементу, теоретико-методологічного фундаменту правової системи, джерела (форми) екологічного права, що формується на підставі основоположних універсальних учень екологів-правознавців, які становлять наукову цінність, підтримуються юридичною спільнотою, служать підставою для офіційного визнання державою (легітимації) доктрини, втілення в суспільній свідомості;

- проведено сегментацію екологічних відносин за соціальним статусом суб'єктів, оскільки це сприяє як їх розумінню, так і реалізації, а також формуванню дієвого механізму охорони й захисту;

- розроблено класифікацію об'єктів і суб'єктів (а також їх прав і обов'язків) природних екологічних відносин за різними критеріями;

- доведено, що екологічні обов'язки, як і права, мають природний характер походження, але перші більшою мірою підлягають соціалізації, тому що пов'язані з примусом із боку держави;

- сформульовано визначення поняття «екологічна правосуб'єктність», виокремлено й проаналізовано її складники з позицій природно-правової доктрини;

- встановлено, що об'єктами екологічних інтересів залежно від специфіки блага виступають природні об'єкти, а також об'єкти нерухомого майна, до яких належать деякі природні ресурси з особливим правовим режимом, немайнові блага, екологічні послуги та ін.;

- зроблено висновок, що система природних відносин щодо об'єктів довкілля набагато ширша й різноманітніша, а отже, ті об'єкти, які досі не вважаються об'єктами еколого-правового регулювання, із певних підстав підпадають під вплив природного права й природно-правової доктрини, а це дозволяє вести мову про те, що з еволюціонуванням соціуму може виникнути потреба в їх подальшому законодавчому закріпленні;

- з'ясовано, що природно-правовий зміст юридичного обов'язку включає (а) справедливість, детерміновану природними, біологічними, культурними чинниками, (б) внутрішню моральність і вину, які спираються на соціально-біологічні коріння особистості;

- запропоновано термін «принципи природного екологічного права» тлумачити наступним чином: це інформаційне віддзеркалення в ньому, а потім і в позитивному екологічному праві основних зв'язків, реально існуючих у правовій системі; наголошено, що вони виступають обов'язковим універсальним критерієм становлення національної правової системи, їх певною мірою можна розглядати як міжгалузеві принципи, проте є й такі, які властиві безпосередньо екологічному праву як самостійній галузі, окремим його інститутам.

Удосконалено:

- аргументацію істинності наукового твердження, що на підставі природно-правової доктрини визначаються найвищі соціальні цінності,

формуються екологічна ідеологія й етика як різновиди соціальних і правових інститутів, створюються нові підгалузі, інститути, субінститути, норми екологічного законодавства і права, обираються засоби оптимізації юридичної техніки й методології тлумачення норм, а це позначається на процесах формування права та його реалізації;

- визначення таких понять, як «екологічне законодавство», «система екологічного законодавства», «державна екологічна політика», «еколого-правова доктрина», «екологічні інтереси» та ін.;

- положення стосовного того, що екологічні інтереси як видове поняття й об'єктивна категорія є самостійним об'єктом еколого-правового регулювання, а також окреслені особливості його співвідношення із суміжними правовими категоріями;

- тезу про те, що екологічна природно-правова доктрина розвивається саме завдяки постійній взаємодії теорії й практики, розумінню необхідності її використання, а також про те, що екологічне законодавство в цілому й окремі його інститути – це продукт соціальної дійсності;

- висновки стосовно того, що поняття «правові екологічні принципи», «принципи екологічного права» і «принципи екологічного законодавства» не слід ототожнювати, спираючись на погляди представників української юридичної науки;

- теоретичне положення про те, що кореляція екологічних прав і обов'язків, у тому числі й природних, відповідно до природно-правової й еколого-правової доктрини має системний характер;

- наукові підходи до розуміння поняття «екологічні обов'язки», що мають природно-правовий зміст і функціонують у формах (джерелах) позитивного права;

- способи обґрунтування концепції антиномічності інтересів особистості й держави, доведено, що абсолютне гармонійне поєднання екологічних інтересів індивіда й суспільства не можливе, але їх збалансування є необхідним.

Набули подальшого розвитку:

- теоретичні положення, що разом з іншими філософськими концепціями і напрямками (анімізм, антропоморфізм, антропологізм, антропоцентризм, конкордизм, екоцентризм, екогуманізм), які впливають на формування сучасного екологічного права, енвіронменталізм як одна із сучасних парадигм науки найбільше відповідає вимогам сьогодення, а отже, його варто розглядати як пріоритетний передусім тому, що згідно із зазначеною концепцією усуваються існуючі протиріччя між антропоцентричним й екоцентричним підходами, співвідношення яких є ключовим питанням еколого-правової науки;

- результати вивчення питань, пов'язаних із визначенням особливостей і специфіки екологічних відносин як предмета правового регулювання, які слід розглядати як складну систему елементів і зв'язків

(суб'єкти, об'єкти, обставини (юридичні факти), зміст (юридичний і фактичний), що знаходяться у постійній динаміці;

- наукові висновки щодо розмежування термінів «об'єкт права» («об'єкт еколого-правового регулювання») й «об'єкт еколого-правової охорони», останній використовується на позначення тих, які виконують функцію середовища існування людини, тобто йдеться про об'єкти, пов'язані переважно із задоволенням біологічних і біологічно-соціальних потреб та інтересів громадян як суб'єктів природних відносин;

- теоретико-прикладні положення щодо забезпечення права власності й загального природокористування з урахуванням положень природно-правової доктрини;

- твердження стосовно того, що в сучасній еколого-правовій доктрині екологічні обов'язки й права мають розглядатися як парні, але самостійні правові категорії, пов'язані між собою як правові явища, а також є складними, правовими міжгалузевими (комплексними) інститутами екологічного права;

- аргументи на користь того, що екологічне право в національній системі права слід розглядати як самостійну галузь права, що взаємодіє з іншими;

- теоретико-методологічні підходи до розуміння екологізації суспільних відносин, механізм їх правового регулювання у процесі господарської діяльності в умовах євроінтеграції;

- висновки стосовно того, що систематизація екологічного законодавства повинна відбуватися на підставі опрацювання єдиної наукової концепції, а саме Концепції систематизації екологічного законодавства України, результатом чого має стати кодифікація, за якої секторальні природоохоронні нормативно-правові акти будуть замінені (повністю або частково) новим правовим документом;

- обґрунтування необхідності розробки й прийняття Екологічного кодексу України, а також удосконалення чинного екологічного законодавства, приведення понятійно-категоріального апарату у відповідність до міжнародних стандартів і вимог.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною науковою працею. Наукова новизна, висновки й рекомендації сформульовані автором самостійно, обґрунтовані на підставі особистих досліджень і міркувань.

При використанні наукових праць інших вчених, нормативно-правових актів, джерел емпіричної інформації на них зроблено відповідні посилання.

У колективній монографії *«Правове та законодавче забезпечення економічної безпеки України»* в підрозділі 1.2 розділу 1, опублікованому у співавторстві з А. П. Гетьманом, особистий внесок полягає в наступному: розглянуто теоретико-методологічні засади правового регулювання екологічних правовідносин в умовах сталого розвитку, обґрунтовано необхідність вдосконалення норм екологічного законодавства щодо

забезпечення екологічної безпеки як складової національної безпеки держави, формування державної екологічної політики на основі еколого-правової доктрини з урахуванням європейського вектору розвитку країни. У підручниках: *«Екологічне право України»* (2005) в розділі I § 2, 3, 5, 6, написані у співавторстві з В. К. Поповим, особисто автором розроблено положення стосовно визначення предмета й поняття екологічного права, його суб'єктно-об'єктного складу, основоположних принципів екологічного права, а у розділі XVII – щодо особливостей правового регулювання використання й охорони атмосферного повітря; *«Екологічне право України»* (2009), що підготовлено у співавторстві з В. К. Поповим, в розділі I § 5 особисто автором сформульовано положення, що стосуються юридичної природи принципів екологічного права і державної екологічної політики.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що вони можуть бути використані у: *науково-дослідній діяльності* – для послідовного впровадження положень природно-правової й еколого-правової доктрин у національні загальнотеоретичні, конституційно-правові, господарсько-правові й галузеві дослідження при подальшому формуванні й розвитку сучасного екологічного права і законодавства; *правотворчій діяльності* – для спрямування відповідних законодавчих ініціатив і вдосконалення чинного екологічного законодавства України; *правозастосовній діяльності* – як теоретичний матеріал під час опрацювання проєктів нормативно-правових актів, внесення змін і доповнень до чинного екологічного законодавства, а також для вдосконалення національної судової практики в галузі забезпечення екологічних прав, інтересів й обов'язків суб'єктів, для підвищення ефективності реалізації норм екологічного права; *навчальному процесі* – при підготовці підручників і навчальних посібників із навчальних дисциплін «Екологічне право», «Земельне право», «Правове регулювання природокористування», «Юридична відповідальність в екологічному праві», «Правове регулювання використання природних ресурсів у господарській діяльності», «Правове регулювання екологічної безпеки», а також науково-дослідній роботі студентів; *правовиховній роботі* – для підвищення правової активності громадян й активізації правозахисного руху як важливої складової громадянського суспільства, для здійснення адвокації й громадського моніторингу дотримання, забезпечення й захисту екологічних прав і інтересів людини.

Наукові напрацювання дисертанта було впроваджено в навчальний процес Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.

Результати дослідження можуть бути використані для визначення напрямів державної екологічної політики, а також правової політики при адаптації національного екологічного законодавства до права Європейського Союзу.

Апробація результатів дослідження. Основні наукові положення і висновки, сформульовані в представлений науковій роботі, обговорювалися

на засіданнях кафедри екологічного права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, на міжнародних й всеукраїнських наукових і науково-практичних конференціях, семінарах, круглих столах та інших наукових заходах протягом 2001–2019 років, зокрема: «Конституція України – основа модернізації держави та суспільства» (м. Харків, 21–22 черв. 2001 р.), «Особистість. Суспільство. Право» (м. Полтава, 15 берез. 2012 р.), «Dynamika naukowych badan: materily VIII Miedzynarodowej naukowoj praktycznej konferencji» (м. Przemysl, 7–15 липса 2012 г.), «Правова доктрина – основа формування правової системи держави» (м. Харків, 20–21 листоп. 2013 р.), «Динамика та на сьвременната наука – 2013» (г. Софія, 17–25 июл. 2013 г.), «L’udske a obcianske prava a slobody: mechanizmus ich implementacie a ochrany v róznych odvetviach prava» (м. Bratislava, 19–20 septembra 2014 г.), «Pravna veda a prax v tretom tisicroci» (м. Košice, 27–28 februar 2015 г.), «Pravna veda a prax vyzvy modernych európskych integracnych procesov» (м. Bratislava, 27–28 novembra 2015 г.), «Конституційні засади аграрного, земельного та екологічного права України: 20 років розвитку» (м. Київ, 27 трав. 2016 р.), «Актуальні питання правової теорії та юридичної практики» (м. Одеса, 12–13 серп. 2016 р.), «Теоретичні та практичні аспекти реалізації екологічного, земельного, аграрного права в умовах сталого розвитку України» (м. Харків, 2 груд. 2016 р.), «Innovative research of legal regulation of public administration» (м. Lublin, 16–17 june, 2017), «Проблеми законодавчого регулювання порядку розробки та прийняття нормативно-правових актів» (м. Київ, 2–3 листоп. 2017 р.), «Угода про асоціацію як інструмент правових реформ в Україні» (м. Харків, 23 жовт. 2017 р.), «Влияние межгосударственных интеграционных процессов на развитие аграрного, экологического, природоресурсного и энергетического права» (г. Минск, 26–27 апр. 2018 г.), «Трете зібрання фахівців споріднених кафедр щодо обговорення стратегії еволюції аграрних, земельних, екологічних та природоресурсних правовідносин у контексті інтеграційного розвитку України» (м. Одеса, 7–10 черв. 2018 р.), «Конституційно-правові засади адміністративної реформи в Україні» (м. Северодонецьк, 25-26 жовтн. 2018 р.), «Еколого-правовий статус людини і громадянина в Україні та світі: ретроспективний та перспективний погляди» (м. Київ, 31 трав. 2019 р.), «Актуальні питання реформування правової системи» (м. Луцьк, 14–15 черв. 2019 р.), «Четверте зібрання фахівців споріднених кафедр «Забезпечення прав в аграрних, земельних, екологічних та природоресурсних відносинах» (м. Одеса, 6-9 черв. 2019 р.) та ін.

Публікації: Основні теоретичні положення й висновки, сформульовані в дисертації, знайшли відображення у 70 наукових публікаціях, серед яких: 1 індивідуальна і 3 колективних монографії, 27 статей у фахових наукових періодичних виданнях України, 4 статті у наукових періодичних виданнях інших держав, тези 20 доповідей, які засвідчують апробацію матеріалів, а також 15 наукових праць, що додатково відображають результати дослідження.

Структура та обсяг роботи. Монографія складається із списку умовних скорочень, вступу, трьох розділів, що поділяються на 9 підрозділів, які, у свою чергу, містять 23 підпункти, висновків, списку використаних джерел (1239 найменувань) та анотації англійською мовою. Загальний обсяг роботи – 672 сторінки, з них основний текст – 576 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовано вибір теми, стан її наукової розробки, вказано зв'язок роботи з науковими програмами, планами й темами, визначено мету, завдання, об'єкт і предмет дослідження, охарактеризовано методологічну й емпіричну бази, розкрито наукову новизну, практичне значення одержаних результатів, наведено відомості про їх апробацію.

Розділ 1 «Сучасна парадигма природного права в системі екологічного законодавства України» складається з двох підрозділів, в яких розглянуто теоретико-методологічні основи роботи: сучасні підходи до розуміння і тлумачення концепцій природного права, їх генезу, соціальну обумовленість, особливості їх інституціоналізації в екологічному законодавстві.

У **підрозділі 1.1 «Концепції природного права в екологічному законодавстві: історичний аспект і соціальна обумовленість»** (складається з двох пунктів) визначено теоретичну базу роботи: охарактеризовано істотні властивості, тенденції розвитку, окремо увагу приділено різноманіттю підходів до концепцій природного права в галузі еколого-правової науки і законодавства; сформульовано визначення поняття «природне екологічне право», розкрито його сутність і зміст, встановлено місце в правовій системі.

У **пункті 1.1.1 «Природне право: історичний аспект, витоки і наукове тлумачення»** проаналізовано основні положення філософії і теорії права стосовно генези концепцій природного права, з'ясовано особливості його впливу на формування екологічних відносин і законодавства в різні історичні проміжки часу. Доведено, що правовий вплив, порівняно з правовим регулюванням, має ширший предмет, відмінні механізми реалізації, перший (правовий вплив) може здійснюватися не обов'язково через екологічні правовідносини. Запропоновано природно-правовий вплив доктрини розглядати як єдиний і багатоаспектний процес її інтеграції в екологічні суспільні відносини і законодавство, екологічну свідомість, поведінку суб'єктів. Обґрунтовано, що базою для подальшого формування, розвитку, вдосконалення суспільних екологічних відносин та їх законодавчого врегулювання виступає концепт соціальної обумовленості природно-правової доктрини, згенерований під впливом сучасної суспільної свідомості. Аргументовано, що природно-правова доктрина, основою якої є природне право (його концепти), на положеннях якого в багатьох випадках ґрунтується характеристика інститутів екологічного права, йдеться про право власності,

загального природокористування, екологічної безпеки, захисту екологічних прав, відшкодування шкоди, отримання екологічної інформації та ін., має стати вихідною при регулюванні екологічних відносин.

У пункті 1.1.2 «Періодизація, основні наукові концепції природного права та їх вплив на систематизацію екологічного законодавства» досліджено еволюцію вчень про природне право, які позначилися на процесі становлення української державності й права, природно-правової доктрини й трансформувалися в сучасне екологічне право й законодавство. Наведено авторську періодизацію з урахуванням відмінностей, специфіки етапів формування державно-правової думки щодо вдосконалення національного екологічного законодавства й екологічних суспільних відносин під впливом природного права (виокремлено чотири періоди). Спираючись на результати аналізу законодавства України, доведено, що «відродження природного права», яке трансформувалося через категорію невід’ємних прав людини, стало основою розуміння самої суті права відповідно до вимог сучасного громадянського суспільства. Встановлено, що новітня парадигма сталого розвитку враховує всі позитивні риси попередніх концепцій природного права, сучасні світові тенденції щодо вирішення проблем гармонійної взаємодії суспільства і природи, зокрема, і екологічних.

Підрозділ 1.2 «Природне екологічне право: визначення, ознаки і специфіка» (складається з трьох підпунктів) присвячено розгляду феномену природного екологічного права, розкрито його поняття, сутність, зміст, особливості й ознаки.

У пункті 1.2.1 «Природне екологічне право: наукові підходи до трактування» аргументовано, що соціальна зумовленість екологічного права і його становлення на концептах природно-правової доктрини розглядаються як динамічна система, що оптимізує відповідність, адекватність права сучасним суспільним відносинам, які регулюються або мають регулюватися, а також вводить їх до правового простору, як його здатність відображати об’єктивні інтереси і потреби соціуму. Наголошено, що в контексті євроінтеграційних процесів варто вести мову не лише про формування єдиного наукового простору, а й про утворення його складової – еколого-правового простору, відправною точкою для розвитку якого є природно-правова доктрина.

У пункті 1.2.2 «Природне право як фактор розвитку суспільних екологічних відносин, екологічного права і законодавства» доведено доцільність розгляду екологічного права як складного, поліфункціонального й неоднозначного явища, пронизаного загальними ідеями, які пов’язують його з суспільним буттям, національними інтересами, а природного права – як сукупності чинників, що ґрунтується на конкретних обставинах, якими воно визначено, виходячи із сучасної парадигми вдосконалення національної правової системи. Констатовано, що доктринальні положення природного права (а) визнаються юридичною спільнотою концептуальною основою

нормотворчої, правозастосовної і правотлумачної діяльності, (б) мають практичну цінність для екологічного законодавства, (в) набувають на державному рівні юридичної сили, загальної обов'язковості, тобто доктрина стає формою права. Зроблено висновок, що нинішній стан еколого-правової науки, доктрини й законодавства доцільно визначати з позицій енвайронменталізма.

Пункт 1.2.3 «Поняття, сутність і зміст природного екологічного права, його місце у правовій системі» присвячено наведенню аргументів на користь того, що теорію сучасного екологічного права доцільно розширити, включивши до її складу природне екологічне право, яке виступає, по-перше, регулятором суспільних відносин, завжди пов'язане з існуванням соціуму, створюється суспільством; по-друге, історично є втіленням певної міри відповідної правомірної поведінки, справедливості; по-третє, його реалізація і дотримання зумовлені станом соціально-економічного розвитку й устроєм суспільства. Відзначено, що природне екологічне право діє як змістовно-динамічна складова права, в узагальненому вигляді розглядається як соціально-правове явище, довічне право, що має моральну природу і характер абсолютної цінності, є першоосновою будь-якого права і прав, вектором при формуванні екологічної політики. Доведено, що, незважаючи на те, що природне право розуміється як сукупність встановлених суспільством прав на фундаментальні блага, якими людина володіє від народження, воно не обов'язково втілюється в законодавство, а часто виступає й як сукупність гуманістичних правових ідей.

З'ясовано, що зміст природного екологічного права відрізняється від його сутності, бо остання відбиває внутрішню природу права, його головні, визначальні якісні характеристики. Крім того, між змістом і формою як способом його вираження наявний складний діалектичний взаємозв'язок, це підтверджується передусім тим, що зміст і форма перебувають в єдності: зміст завжди оформлений, форма завжди змістовна, динаміка змісту впливає на зміну форми, у сенсі розвитку форма завжди підпорядкована змісту природного екологічного права. Із приводу місця у правовій системі й системі права вказано, що, завдяки впливу на екологічне право положень природно-правової доктрини права, сформованої на сучасному етапі розвитку держави на підставі концепцій природного права, його слід віднести до публічно-приватної сфери (підсистеми), самостійної галузі права в національній системі права, а щодо меж його дії зроблено висновок, що вони, скоріш за все, не мають конкретних часово-просторових параметрів і як об'єктивна закономірність існують скрізь, де є людина і природа. Природне екологічне право виступає елементом (структурним компонентом) правової системи (поряд із джерелами екологічного права, екологічними правовідносинами, наукою, доктриною, нормотворчістю, правозастосуванням, правосвідомістю, еколого-правовою культурою, освітою, правопорядком, юридичною практикою тощо), який має власні

інституційні, ідеологічні, функціональні, результативні, нормативні та ін. складові, відбиває специфіку і динамічний аспект розвитку правової системи.

Розділ 2 «Новітні тенденції вдосконалення екологічного законодавства України з позицій природно-правової доктрини» складається з двох підрозділів. Висловлено думку, що природно-правову доктрину, яка впливає на нормотворчість, правозастосування, й судову практику, можна вважати джерелом права, наголошено на необхідності подальшої інституціоналізації природно-правової доктрини, її основоположних принципів в екологічному законодавстві.

У підрозділі 2.1 «Вплив природно-правової доктрини на еколого-правову науку, доктрину, екологічну політику і законодавство: загальна характеристика» (складається з двох пунктів) констатовано, що природно-правова доктрина: а) є системоутворюючим елементом при створенні правової системи в цілому й екологічного права зокрема, що формалізується й набуває своєї обов'язковості; результатом наукового пізнання, невід'ємною складовою юридичної науки, що має більш статичний, консервативний характер порівняно з правовою й еколого-правовою наукою; б) як і еколого-правова доктрина, служить засобом гармонізації системи екологічного права й законодавства, спираючись на її принципи, визначаються головні напрями державної екологічної політики, у той же час вона зорієнтована на вимоги світової спільноти й загальнолюдські цінності природно-правової доктрини; в) на певному історичному етапі становлення в Україні державності забезпечує формування позитивного екологічного права, виступає зразком правопорядку, а існування правових доктрин є важливою складовою перехідного періоду; г) як і еколого-правова доктрина, об'єктивується в письмовій і змішаній (письмовій та усній) формах, а її розроблення й подальший прогрес можливі лише за наявності правничих наукових шкіл; г) являє собою збірну (поєднувальну) категорію, що використовується на позначення сукупності юридично-наукових трактувань і розумінь природного й екологічного права, у межах яких виробляються сучасні підходи до її праворозуміння з урахуванням потреб соціально-економічного, політико-правового та іншого розвитку країни; д) генеза природно-правової доктрини як еволюціонуюча категорія обумовлює зміст еколого-правової доктрини, що пояснюється її синтезом із позитивним екологічним правом; е) гармонізує (урівноважує) екологічні правовідносини, а саме: велику кількість імперативів, заборон і обмежень; є) сприяє забезпеченню екологічних прав та інтересів громадян, що стає можливим завдяки законодавчій і правозастосовній діяльності, бо саме визнання державою дозволяє втілити теоретичні конструкції, що її утворюють, у юридичну складову екологічного права; ж) як і еколого-правова доктрина, виконує стабілізуючу, спрямовуючу, евристичну, нормоутворюючу, оціночну і прогностичну функції; з) як і еколого-правова, має похідний щодо правничої науки характер; обидві зазначені доктрини визнаються юридичною спільнотою, служать

концептуальними підвалинами нормотворчої, правозастосовної і правотлумачної діяльності; и) після можливого офіційного визнання державою вони можуть виступати джерелом (формою) екологічного права.

У пункті 2.1.1 «Становлення еколого-правової науки і доктрини в контексті природно-правової доктрини, їх співвідношення» зазначено, що втілення положень природного права й природно-правової доктрини в еколого-правову доктрину, їх подальша легалізація в екологічному законодавстві сприяють закріпленню екологічних відносин, які відповідають публічним і приватним інтересам, їх збалансованості, закріпленню ідей справедливості й встановленню певної рівності перед законом всіх суб'єктів права.

Вважаємо, що еколого-правову доктрину варто розглядати як галузеву юридичну, як видове поняття стосовно правової доктрини. Природно-правова доктрина виступає загальноправовою категорією, властивою й екологічному праву, що має позитивацію в екологічному законодавстві і є інтегруючою сукупністю юридично-наукових трактувань і суджень про право, у межах яких розробляються й обґрунтовуються юридичні форми пізнання права і правових явищ, принципи, поняття, терміни, конструкції, способи, засоби, прийомі розуміння і тлумачення його джерел, системи, структури тощо.

Пункт 2.1.2 «Формування сучасної державної екологічної політики і перспективи систематизації екологічного законодавства в аспекті природно-правової доктрини та євроінтеграційних процесів» присвячено розгляду використання положень еколого-правової доктрини (основою якої є природно-правова доктрина), що дасть змогу: а) прискорити правотворчий процес, розробити нормативно-правові акти й адаптувати їх до європейських стандартів; б) сформулювати законодавчі дефініції, які поступово перетворюються на важливу частину нормативно-правових актів екологічної спрямованості; в) розробити «дорожню карту», визначити вектори розвитку екологічного права й законодавства; г) у подальшому успішно провести кодифікацію екологічного законодавства; д) сформулювати засади державної екологічної політики тощо. Зроблено висновок, що природно-правова доктрина як інтегрована доктрина природного й позитивного права впливає на законодавця й судову практику, також, щоправда, із певними зауваженнями, її можна віднести до джерел права. Запропоновано авторські дефініції понять «екологічне законодавство», «система екологічного законодавства».

Доведено, що завдяки використанню засад і положень національної еколого-правової доктрини запроваджуються природно-правове розуміння й сприйняття загальнолюдських цінностей, науково обґрунтовуються концептуальні підходи до вирішення проблем екологічного права, а найголовніше, вона може виступати регулятором суспільних екологічних відносин, державної екологічної політики. Підтримано ідею кодифікації екологічного законодавства на концепті природно-правової доктрини.

У підрозділі 2.2 «Природно-правова доктрина як чинник модернізації принципів екологічного права» (складається з трьох пунктів) висвітлено принципи екологічного права. Констатовано, що: 1) принципи екологічного права постійно еволюціонують, тобто є динамічними категоріями, їх становлення й формування відбуваються з урахуванням природно-правових підходів, вони суттєво впливають на екологічну політику держави й кодифікацію екологічного законодавства; 2) принципи природного права визначають загальну спрямованість і тенденції розвитку правових систем, їх елементів, включаючи екологічне право, а отже, їх варто досліджувати як загальнонаукову категорію; 3) принципи природного права слугують підґрунтям об'єднання окремих норм у цілісну систему екологічного права як самостійної галузі права; 4) провідні, загальнолюдські правові ідеї природного права (принципи природного права) властиві не лише екологічному, а й іншим галузям права, їх можна розглядати як міжгалузеві, разом із цим вони знаходять закріплення на галузевому, підгалузевому та інших рівнях; 5) доцільно підтримати й розвинути дуалістичну концепцію, згідно з якою основоположні (загальні) принципи права, що ґрунтуються на природно-правових засадах, можуть використовуватися у двох значеннях: і як зміст, і як форма (джерело) права; 6) їх дотримання сприяє кращому розумінню й з'ясуванню змісту, сутності екологічного законодавства, допомагає застосуванню норм на практиці і вирішенню питань, неврегульованих ним. Наголошено, що система принципів екологічного права в Україні продовжує формуватися, завершення цього процесу сприятиме: (а) правильному тлумаченню юридичних норм, (б) подоланню суперечностей і прогалин в екологічному законодавстві, (в) подальшій кодифікації екологічного законодавства.

У пункті 2.2.1 «Теоретико-правові і законодавчі засади встановлення принципів екологічного права в контексті природно-правової доктрини» вивчено особливості принципів природного права. Констатовано, що вони: по-перше, існували до (й поза) законодавства у формі відносин на основі багаторазового повторення і захисту державою конкретних екологічних дій або екологічних відносин; по-друге, можуть впливати з екологічного законодавства (принципи законодавства з природним змістом) або бути правовою ідеєю, не зафіксованою позитивним правом, яка, однак, може слугувати надалі орієнтиром для розвитку цього законодавства (доктринальні принципи екологічного права), а також можуть бути закладені в концепції, доктрині і стратегії екологічної політики держави; по-третє, відбивають суть явищ, в основі яких екологічні об'єкти, що складають єдину екосистему з притаманними тільки їй особливостями, а людина та інші суб'єкти як носії природних екологічних прав можуть виступати і об'єктом, і суб'єктом екологічних відносин (врегульованих і неврегульованих), із приводу яких можуть виникати або не виникати екологічні правовідносини; по-четверте, вимагають брати до уваги екологічний чинник й імперативний характер

екологічних відносин, значущості контрольних функцій органів державної влади у сфері використання, охорони природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки; по-п'яте, передбачають орієнтування на пріоритетність прав людини і безпекове довкілля.

У пункті 2.2.2 «*Верховенство права як провідний принцип природно-правової доктрини, екологічного права і законодавства*» запропоновано принцип верховенства права в екологічному праві розглядати як превалювання основних еколого-правових ідей, на основі яких гармонійно взаємодіють суспільство й природа з урахуванням усіх принципів як правових, так інших. Принцип верховенства права за своєю сутністю є принципом природного права як сукупності ідеальних і справедливих понять про право, у тому числі й екологічне. Наведений принцип сприятиме реформуванню екологічного законодавства в умовах євроінтеграційних процесів.

Пункт 2.2.3 «*Правові екологічні принципи, принципи екологічного права і законодавства з позицій природно-правової доктрини: загальна характеристика*» присвячено обґрунтуванню недоцільності й помилковості ототожнення понять «правові екологічні принципи», «принципи екологічного права» й «принципи екологічного законодавства». Так, правові екологічні принципи – це головні ідеї, які відображають основні вимоги до системи права тієї чи іншої держави і формуються до виникнення системи права. Принципи екологічного права – це основоположні засади, а принципи екологічного законодавства – це положення, закріплені в нормативно-правових актах органів державної влади, а також і ті, що виводяться з їх змісту шляхом аналізу останніх. Принципи екологічного права, зафіксовані безпосередньо у правових нормах, – це норми-принципи, принципи-ідеї, законодавчі принципи. Безумовно, наявні й інші внутрішні диференціації вказаних принципів.

Розділ 3 «Гене́за природних екологічних відносин», що охоплює п'ять підрозділів, містить комплексний систематизований виклад матеріалу щодо природних екологічних відносин, їх визначення, загальну характеристику складників і змісту.

У підрозділі 3.1 «*Об'єкти природних екологічних відносин: доктринальне бачення і новації*» (складається з трьох пунктів) встановлено, що існують (1) екологічні природні відносини й (2) екологічні правовідносини, складником яких можуть бути природно-правові відносини (які, до речі, отримали законодавче закріплення), запропоновано їх характеристику й вказано особливості.

Пункт 3.1.1 «*Науково-теоретичні підходи до визначення правової категорії «об'єкти» в екологічних природних відносинах*» наведено доводи на користь того, що система природних відносин щодо об'єктів довкілля набагато ширша й різноманітніша, а отже, ті об'єкти, які досі не вважаються об'єктами еколого-правового регулювання, із певних підстав підпадають під

вплив природного права й природно-правової доктрини, а це, у свою чергу, дозволяє вести мову про те, що з еволюціонуванням соціуму може виникнути потреба в їх подальшому законодавчому закріпленні. Встановлено, що в досліджуваній галузі права особливо помітним є переважання декларативних приписів, що, звісно, позначається на якості еколого-правової матерії, якій властива наявність великої кількості правових невизначеностей, посилянь і бланкетних норм, а також норм, що надають безпідставно широкі межі розсуду й тлумачення для суб'єктів правозастосовної діяльності.

У пункті 3.1.2 «*Особливості застосування юридичної термінології при визначенні об'єктів природних екологічних відносин в еколого-правовій науці і законодавстві*» наголошено, що рисою еколого-правових оцінних понять слід визнати те, що норми права не закріплюють їх змісту, а містять тільки загальні відомості про ознаки, які в законі не конкретизуються. Обґрунтовано, що сьогодні передусім необхідно вирішити питання узгодженості термів, а це означає, що їх трактування має інституціоналізуватися в законодавчих актах, що сприятиме подальшій кодифікації й належній правозастосовній практиці. Доведено, що саме оцінні поняття додають екологічному праву гнучкості й динамічності, за певних умов, усуваючи деякі протиріччя, сприяють його стабільності, формальній визначеності й чіткості. Надано пропозиції щодо вдосконалення понятійно-категоріального апарату чинного екологічного законодавства.

Пункт 3.1.3 «*Об'єктний склад природно-правових екологічних відносин: загальна характеристика*» присвячено розгляду сучасних підходів до визначення як об'єктів екологічного права, так і особливостей об'єктів природно-правових екологічних відносин, а також їх загальній характеристиці.

У підрозділі 3.2 «*Суб'єкти природних екологічних відносин*» (складається з двох пунктів) досліджено суб'єктний склад природно-екологічних відносин, наведено їх класифікацію, встановлено особливості екологічної правосуб'єктності.

У пункті 3.2.1 «*Екологічна правосуб'єктність*» наголошено, що правосуб'єктність (як загальна, так і галузева, а саме екологічна, спеціальна, наприклад, мисливців, надрокористувачів тощо) складається з правоздатності і дієздатності, акцентовано на тому, що для юридичних осіб екологічна правоздатність і дієздатність виникають одночасно. З'ясовано, що в законодавстві відсутні спеціальні положення і приписи стосовно визначення правосуб'єктності як екологічної в цілому, так і її різновидів (земельна, водна та ін.), а переважно закріплені лише основи дієздатності, її складники (угодоздатність і деліктоздатність), причому остання деякими фахівцями розглядається як окремий (третій) компонент правосуб'єктності, що, на наше переконання, заслуговує на підтримку. Аргументовано, що екологічна правоздатність громадян, яка є невід'ємною, невідчужуваною в цілому, гарантованою державою, у свою чергу, не може бути обмежена, проте це не

стосується прав, точніше, окремих екологічних або інших прав, які, як відомо, можна обмежити у встановлених законом випадках. Обґрунтовано, що правоздатність суб'єктів екологічних правовідносин – абстрактна науково-теоретична категорія. Екологічна дієздатність також має певні особливості, що відрізняють її від інших галузевих, а саме: 1) зумовлена специфікою екологічного законодавства; 2) своєрідність юридичних фактів, що є підставою її виникнення, зміни обсягу чи припинення. Зроблено висновок, що природне екологічне право – субстанційна основа позитивного екологічного права і правосуб'єктності.

Пункт 3.2.2 «Суб'єктний склад природних екологічних відносин, їх класифікація» містить аналіз суб'єктів природного екологічного права і природних екологічних відносин як багатоаспектних категорій. Підтверджено, що суб'єкт екологічних правовідносин (і позитивних, і природних) використовує лише ті права, котрі йому необхідні; виступає як активний або пасивний носій прав і обов'язків, що сприяє задоволенню екологічних потреб і інтересів. З'ясовано, що поняття «суб'єкти природного екологічного права» ширше за «суб'єкти природних екологічних правовідносин»; суб'єкт природного екологічного права стає суб'єктом правовідносин, якщо він вступає в суспільні відносини з іншим суб'єктами права, при цьому виникають і реалізуються як суб'єктивні, так й природні екологічні права й обов'язки. Отже, категорію «суб'єкт екологічного права» доцільно розглядати в контексті міждисциплінарних досліджень, а саме з урахуванням філософських, соціологічних, політологічних, економічних та ін.

Запропоновано класифікацію суб'єктів природного екологічного права за різними критеріями. Констатовано, що різноманіття видів природних екологічних прав пояснюється, по-перше, особливостями публічно-приватних екологічних відносин, які виникають в соціумі; по-друге, кількістю видів соціальних зв'язків, що існують у суспільстві; по-третє, специфікою екологічного праворозуміння й екологічної правосвідомості.

У підрозділі 3.3 «Поняття і класифікація природних екологічних прав суб'єктів: сучасні концепції» (складається з двох пунктів), присвяченому дослідженню концептуальних положень щодо поняття, диференціації, особливостей забезпечення й реалізації природних екологічних прав суб'єктів, вивчено міжнародну й національну судову практику щодо їх захисту.

У пункті 3.3.1 «Поняття й особливості природних екологічних прав суб'єктів» увага зосереджена на природних екологічних правах як явищі соціально-історичному, певних можливостях суб'єктів у сфері екологічних відносин, які є однаковими для всіх, визнаються в Україні найвищими соціальними цінностями, об'єктивно зумовленими рівнем сталого розвитку соціуму й гармонійної взаємодії природи й суспільства. Відзначено, що вони є невід'ємними, невідчужуваними й непорушними, отримуються від

народження, реалізуються безпосередньо суб'єктами, незалежно від розсуду держави, об'єктивно спрямовані і задовольняють екологічні, а також інші інтереси й потреби, що походять від природи людини, забезпечують її життєдіяльність.

Пункт 3.3.2 «Природні екологічні права суб'єктів: теоретико-прикладні аспекти» містить аналіз концептуальних підходів до класифікації екологічних прав, а також судової практики у сфері захисту екологічних прав. Доведено, що завдяки законодавчому закріпленню природних екологічних прав з'являються додаткові можливості їх реалізації й охорони. Констатовано, що природні екологічні права у суб'єктів екологічного права можуть виникати незалежно від їх законодавчої інституціоналізації, наявності в законі або інших нормативних актах, тобто вони виникають із появою певних об'єктивних і соціально обумовлених життєво необхідних фактів і обставин.

Доведено, що система екологічних прав складається з двох груп, а саме природних і суб'єктивних. Природним екологічним правам притаманний такий феномен, як законодавче закріплення переважно на рівні законів (у тому числі й у Конституції України), а отже, вони стають соціально зумовленим бінарним правовим явищем, утворюють специфічну підгрупу, що входить до складу суб'єктивних екологічних прав.

Умотивовано, що природні екологічні права (природні легалізовані екологічні права) поділяються залежно від: 1) *пріоритету прав людини*, виокремлюють основні (фундаментальні) і неосновні (другорядні, похідні, вторинні); 2) *сфери суспільних відносин і характеру потреб людини або цінностей*, які виступають їх об'єктом (у цьому випадку мову доцільно вести й про екологічні обов'язки), а отже, вирізняють (а) фізичні природні права (тобто життєві, вітальні); (б) особисті природні права; (в) культурні (гуманітарні) природні права; (г) економічні природні права; (д) політичні природні права; 3) *виду суб'єктів, а саме* (а) природні права людини, (б) природні права сім'ї, (в) природні права нації (народу й соціальних спільнот (класів, прошарків, груп, громадських об'єднань, трудових колективів та ін.), права людства); 4) *способу закріплення*, тобто (а) не закріплені в законодавстві; (б) похідні (витікаючі) з тлумачення законодавства, принципів права, принципів законодавства; (в) прямо (безпосередньо) закріплені в законодавстві); 5) *значимості* (а) життєвоутворюючі; (б) життєвopідтримуючі; (в) стабілізаційні та ін. види.

Підрозділ 3.4 «Поняття, види й особливості реалізації природних екологічних обов'язків» складається з трьох пунктів. За результатами дослідження підтверджено, що одночасно із загальновизнаними природними екологічними правами існують і природні обов'язки, які є невід'ємними, невідчужуваними й притаманними кожному від народження. Екологічні обов'язки, як і права, мають природний характер походження, але перші більшою мірою підлягають соціалізації, тому що пов'язані із примусом із

боку держави.

У пункті 3.4.1 «Концептуальні підходи до визначення поняття «природний екологічний обов'язок», його змісту, структури й особливостей законодавчого закріплення» наголошено на природно-правовому змісті юридичного обов'язку. Ступінь екологічної свідомості, праворозуміння, моральності окремої особистості є визначальними при формуванні її власного розуміння обов'язку екологічної спрямованості.

Констатовано, що сутність екологічного обов'язку полягає в тому, що поведінка (вчинки) має бути імперативною, безумовною, правомірною, належною, що, до речі, встановлюється у законодавстві і договорах, які мають відповідати положенням природно-правової доктрини. Акцентовано на тому, що сутність екологічного обов'язку – необхідність визначеної (певної) поведінки, а зміст – це відповідні (конкретні) дії, передбачені нормативно-правовими актами, звичаями, договорами тощо (тобто мають конкретно визначений характер). Підтверджено, що з огляду на те, що зміст суб'єктивного і природного екологічного права становить міра дозволеної поведінки, а зміст відповідного екологічного обов'язку (як юридичного, так і природного) – міра належної, необхідної, правомірної поведінки (за змістом – критерій справедливості), то й зміст екологічного обов'язку доцільно розглядати у двох аспектах, тобто як необхідність: (1) вчиняти активні позитивні (правомірні) дії, що відповідають вимогам чинного екологічного законодавства, і (2) утримуватися від дій, заборонених нормами останнього.

У пункті 3.4.2 «Кореляція природних екологічних прав і обов'язків» доведено, що: а) досліджувані обов'язки й права розглядаються як складна еколого-правова система, це знайшло відображення в міжнародних актах, Конституції України, спеціальному екологічному й суміжному з ним законодавстві щодо прав й обов'язків осіб; б) вони являють собою складні, правові міжгалузеві (комплексні) інститути екологічного права, тобто в останньому як в самостійній галузі права існує не лише інститут екологічних прав, а й співвідносний із ним інститут екологічних обов'язків; в) основоположні екологічні права людини належать до невідчужуваних природних прав, закріплених переважно на конституційному рівні, вважаються вищою соціальною цінністю, бо невід'ємні від особистості, забезпечують їх життєдіяльність, є безпосередньо діючими незалежно від їх правової фіксації, перебувають під захистом держави й відповідають міжнародним стандартам у галузі прав людини (таких рис, до речі, мають набути й екологічні обов'язки); г) форми реалізації екологічних прав і виконання обов'язків повинні бути відповідними й корелятивними.

Пункт 3.4.3 «Класифікація природних екологічних обов'язків» присвячено розгляду видів природних екологічних обов'язків. Встановлено, що вони поділяються: (1) за способом походження на дві групи (а) природні, основні, невідчужувані й (б) інші (в основі яких природно-правовий зміст); (2) за ступенем соціальної зумовленості і регламентації (не лише

законодавчої) на загальнорегулятивні й абсолютні, обумовлені соціальними потребами; (3) за *способом, методом, характером поведінки суб'єктів* їх регулювання – заборонювальні й евентуальні; (4) залежно від *типу функцій, які виконуються в межах певних екологічних відносин* (тобто мають певну специфіку залежно від їх виду): (а) пасивного типу екологічні обов'язки, що носять обмежувальну функцію; (б) активного типу, а саме ті, що виконують забезпечувальну функцію; (в) регулятивного типу; (г) охоронного типу; (5) за *хронологічною ознакою* виокремлюють постійні природні екологічні обов'язки (право на безпечне для життя і здоров'я довкілля) й тимчасові (право загального природокористування, яке здійснюється для задоволення життєво необхідних, або задоволення певних інтересів – любителське та спортивне рибальство на водоймах загального користування тощо); (6) за *характером сприйняття суспільною свідомістю* бувають (а) належні обов'язки (особа внутрішньо з ним згодна (берегти природу)) й (б) зайві («тягар»), до яких важко звикнути (впровадження маловідходних, енергозберігаючих технологій тощо); (7) за *значимістю* – (а) життєвоутворюючі; (б) життєпідтримуючі; (в) стабілізаційні, а також мають право на існування й інші наукові класифікації. Доведено, що екологічні обов'язки – необхідний елемент взаємодії держави, суспільства й особистості, без яких неможлива гармонійна взаємодія природи і суспільства.

У *підрозділі 3.5 «Екологічний інтерес як системоутворюючий чинник екологічного законодавства, його види та способи реалізації: природно-правові аспекти»* (складається з трьох пунктів) досліджено існуючі науково-теоретичні концепції стосовно юридичної природи екологічного інтересу як правової категорії; проаналізовано законодавчі приписи, в яких містяться дефініції поняття «екологічний інтерес»; розглянуто рішення ЄСПЛ щодо захисту прав і інтересів у галузі охорони й використання навколишнього середовища; запропоновано їх класифікацію; окремо увагу приділено його співвідношенню з іншими суміжними правовими категоріями; обґрунтовано доцільність зміни законодавчих норм щодо забезпечення належного правового механізму реалізації й захисту екологічних прав та інтересів з урахуванням накопиченого світового досвіду.

У *пункті 3.5.1 «Юридична природа, форми, функціональне призначення екологічних інтересів»* з'ясовано, що всі екологічні інтереси не можуть входити до сфери законодавчого закріплення, а отже, слід чітко визначити критерії і ступінь соціальної необхідності легалізації певних інтересів. Доведено, що право – це лише одна із форм існування інтересу, а головна мета галузевого правового регулювання – забезпечення публічних і приватних екологічних інтересів – може бути досягнута лише у міру формування системи поглядів про домінування екологічних начал у праві в цілому, тобто впровадження екологічного імперативу на рівень базових цінностей. Констатовано, що до основних правових форм забезпечення екологічних інтересів відносять: еколого-правові договори; право власності

на природні ресурси; право користування природними ресурсами в усьому їх видовому різноманітті; екологічні сервітути та інші права; екологічну правоздатність і дієздатність; правові форми контролю за використанням, відтворенням й охороною природних об'єктів; розгляд еколого-правових спорів; юридичну відповідальність за порушення екологічного законодавства тощо.

У пункті 3.5.2 «Законодавчі засади закріплення правової категорії «екологічний інтерес»» проведено ґрунтовний аналіз приписів нормативно-правових актів. Звернуто увагу на те, що в національному законодавстві не наводиться конкретного трактування поняття «інтерес», а також понятійно-категоріальний апарат, види екологічних інтересів досі залишаються малодослідженими. Обґрунтовано, що за таких умов доцільно вести мову про модернізацію екологічного законодавства й закріплення в ньому дефініції правової категорії «екологічний інтерес».

У пункті 3.5.3 «Поняття і класифікація екологічних інтересів у контексті природно-правової доктрини» наведено авторське визначення поняття «екологічні інтереси». На підставі вивчення думок науковців запропоновано диференціацію екологічних інтересів: 1) за територіальною ознакою (виокремлювати глобальні (міжнародні), національні (державні), регіональні, місцеві чи локальні, або об'єктові); 2) залежно від суб'єктного складу носіїв (фізичні особи, юридичні особи, держава й суспільство); 3) за складом учасників (множинністю суб'єктів) – індивідуальні (особисті) й колективні; 4) за характером екологічних відносин існують еколого-матеріальні й еколого-процесуальні; 5) за часом – постійні й тимчасові, сучасні (теперішні) й майбутні (прийдешні); 7) за характером – майнові й немайнові; 8) виходячи з впливу на природні об'єкти (земельні, водні, фауністичні та ін.); 9) залежно від характеру й екологічної спрямованості інтересу – зовнішній і внутрішній; 10) залежно від сфери їх виявлення (публічні і приватні); 11) залежно від прагнення користуватися певними благами (матеріальні й нематеріальні); 12) з огляду на приналежність природних ресурсів суб'єктам (власників, користувачів тощо); 13) залежно від мети задоволення потреб суб'єктів – загальнодержавні, територіальної громади, особисті; 14) за ступенем узгодженості – співпадаючі, протилежні, нейтральні; 15) за юридичною значимістю інтересу – юридично значимі позитивні й юридично значимі негативні; 16) за правовою природою й наслідками – законні (правоохоронювані) й незаконні (не захищаються ні законом, ні правом, тому що скеровані на утиск або незаконне обмеження прав, свобод та інтересів інших фізичних і юридичних осіб) тощо. У межах наведених видів існує й внутрішня диференціація. Висловлено сподівання, що аналіз поділу екологічних інтересів стане предметом наступних наукових робіт.

Доведено, що правові засоби задоволення екологічних інтересів не мають «забезпечувальних обов'язків» з боку інших суб'єктів, однак є об'єктом захисту за допомогою засобів державного примусу. Аргументовано,

що публічний екологічний інтерес має бути завжди законним, бо саме в такому випадку він стимулює подальший розвиток екологічного законодавства, визначають його зміст і основні напрями.

Встановлено, що законні екологічні інтереси є втіленням інтересів у норми екологічного права, тобто для визнання екологічного інтересу законним необхідно, щоб він відповідав природному й позитивному екологічному праву, законодавчим приписам. Завдяки цьому інтерес набуває загальнообов'язковості, юридичної дозволеності, імперативності, гарантованості державою. Законні екологічні інтереси мають бути завжди персоніфікованими, притаманними заінтересованій особі. Наведено аргументи на користь того, що захист екологічних інтересів як складова їх правової охорони має місце лише у випадку їх порушення, а охороняються вони протягом усього часу існування екологічного інтересу. У роботі проаналізовано співвідношення природних екологічних прав та інтересів, виокремлено їх спільні риси й відмінності. Констатовано, що публічні й приватні екологічні інтереси, а також екологічні права (природні і суб'єктивні) слід розглядати як самостійні правові категорії, що знаходяться у взаємозв'язку, виступають самостійними об'єктами судового захисту та інших засобів еколого-правової охорони.

ВИСНОВКИ

Під час написання роботи було вирішено проблему, яка має важливе значення для еколого-правової науки і практики, а саме: розроблено концептуальні теоретичні засади впливу природно-правової доктрини на розвиток екологічного законодавства, права й правовідносин, а також окреслено перспективні напрями становлення еколого-правової доктрини, визначено особливості її застосування при формуванні і вдосконаленні державної екологічної політики й подальшій систематизації екологічного законодавства в умовах євроінтеграції.

Основні наукові результати дисертації мають теоретичне, методологічне й практичне значення. Проведене дослідження дозволило сформулювати такі висновки і пропозиції.

1. Охарактеризовано й наведено періодизацію формування суспільних екологічних відносини, зокрема, їх поступової трансформації в екологічні правовідносини, у сфері приналежності, використання, відтворення й охорони природних ресурсів і комплексів, забезпечення екологічної безпеки, захисту екологічних прав суб'єктів за хронологічним принципом, беручи до уваги особливості впливу на них природного права, простежено процес: I – давні часи і до IX ст.; II – із IX ст. до середини XVI ст., упродовж цього періоду одночасно існували звичаєве, церковне, світське право, котрі поєднувалися засадничими ідеями природного права й продовжують діяти зараз; III – нова історія України (з кінця XVI ст. до початку XX ст.); IV – пов'язаний з новітньою історією України (середина XX ст. – дотепер).

2. Зроблено припущення, що природне екологічне право й надалі буде отримувати закріплення в нормах позитивного права, але не втратить своєї специфіки й не стане тотожним останньому, а це дозволяє вести мову про те, що саме на засадах природно-правової доктрини повинне розвиватися екологічне законодавство.

3. Чинне екологічне законодавство бере витoki з класичних концепцій природного права, які стали основою для втілення принципів верховенства права, примату прав людини щодо держави й ідеї державного обов'язку перед людиною із забезпечення її природних екологічних прав (природних і суб'єктивних).

4. Соціальна зумовленість природного права тісно пов'язана з екологізацією законодавства як динамічною категорією й процесом, який, у свою чергу, залежить від: 1) об'єктивних підстав, як-от екологічна спрямованість міжнародно-правових угод, міжнародно-правові традиції, необхідність виконання міжнародних екологічних зобов'язань як закономірність створення дієвих правових механізмів утвердження і забезпечення екологічних прав людини – головного обов'язку держави тощо; 2) суб'єктивних науково-правових підстав, таких як висновки і пропозиції, громадська думка, що базується на екологічній правосвідомості, культурних і моральних цінностях суспільства та ін.

5. Визначено умови законодавчого закріплення певних суспільних екологічних відносин: а) історичні (тенденції розвитку еколого-правової науки й законодавства), б) соціально-економічні (досягнення певного рівня екологічної безпеки господарської діяльності, фінансового забезпечення, заохочення екологоефективної та іншої діяльності), в) соціально-психологічні (стан суспільної свідомості, розуміння суспільної потреби й доцільності збереження навколишнього середовища, відповідність рівня підготовленості населення законодавчому закріпленню вихідних положень природного права); г) екологічні, д) політичні, е) ідеологічні, є) соціально-юридичні (доцільність і необхідність інституціоналізації певних суспільних відносин з урахуванням вищевказаних чинників) тощо.

6. Спираючись на думки науковців, констатовано, що еколого-правова доктрина розглядається як галузева юридична, а природно-правова сприймається як загальноправове явище, загальноправова категорія вищого порядку. Крім того, остання (природно-правова доктрина) – інтегруюча категорія, що відіграє роль своєрідної моделі політико-правової реальності, правового регулювання, моральності, відображає потреби соціуму, оптимальне співвідношення приватних і публічних інтересів, сприяє як гармонійній взаємодії природи й суспільства, так і збереженню безпечного довкілля, захисту життя й здоров'я населення. Отже, природно-правова доктрина – загальноправова категорія, яка виступає основою екологічного права, має позитивацію в екологічному законодавстві і є інтегруючою сукупністю юридично-наукових трактувань і суджень про право, у межах

яких розробляються й обґрунтовуються юридичні форми пізнання права і правових явищ, принципи, поняття, терміни, конструкції, способи, засоби, прийоми розуміння і тлумачення його джерел, системи, структури тощо, а також сприяє формуванню галузевої еколого-правової доктрини.

7. Вивчення поглядів учених дало змогу довести виваженість концепту про те, що в екологічних відносинах природно-правова доктрина, впливаючи на еколого-правову науку та доктрину як галузеву, має подвійний прояв. По-перше, з позицій природно-правової доктрини визначаються найвищі соціальні цінності, формуються екологічна ідеологія й етика як різновиди соціальних і правових інститутів; створюються нові підгалузі, інститути, субінститути, норми екологічного законодавства і права, винаходяться засоби оптимізації юридичної техніки й методології тлумачення норм (впливає на процеси становлення права та його реалізацію). По-друге, доктринальна складова проведення екологічної правової політики присутня у проектах і самих нормативно-правових актах, що позначається на плануванні, законотворчості, зорієнтованих на оптимізацію чинного законодавства, усунення недоліків, колізій і прогалін у праві, а це сприяє розширенню сфер правової регламентації суспільних екологічних відносин. Також надано визначення поняття «система екологічного законодавства».

8. Розроблено авторську дефініцію категорії «екологічне законодавство»: цілісна, внутрішньо узгоджена система чинних нормативно-правових актів, які містять загальнообов'язкові вимоги, норми і правила, що регулюють суспільні екологічні відносини, які виникають між суб'єктами з приводу забезпечення вимог екологічної безпеки, належності, використання й відтворення (відновлення) природних об'єктів і комплексів, охорони й захисту людини й навколишнього природного середовища від шкідливого впливу з метою попередження, запобігання й усунення його негативних наслідків і задоволення екологічних та інших інтересів, і розраховані на багаторазове застосування.

9. Об'єкт вивчення природного екологічного права розглянуто як частину об'єктивної реальності, яка пов'язана з пізнанням людини (суспільства) і природи, тобто її взаємодію з навколишнім середовищем у процесі здійснення невід'ємних прав і виконання обов'язків. Таким чином, екологічні відносини, що виникають при цьому, можуть бути як врегульовані (носять правову форму), так і не врегульовані правом (залишаються позазаконодавчим правом, доктриною, концепцією). До першого виду належать так звані «класичні об'єкти еколого-правового регулювання», стосовно другого зауважимо, що законодавчі засади їх регулювання знаходяться лише на стадії формування (розвитку).

10. У ході опрацювання юридичної літератури і законодавства з'ясовано, що спільною рисою об'єктів правової охорони й природно-екологічних відносин є: (а) їх цінне природне або соціальне значення, (б) встановлення для них особливого правового режиму, що обмежує або

забороняє ті види діяльності, які несумісні з основним їх призначенням, (в) не включення їх до господарського обігу, (г) фактична відсутність використання (експлуатації).

11. Встановлено, що правова категорія «суб'єкт екологічного права» набагато ширша за «суб'єкт екологічних правовідносин» тому, що в останніх суб'єкт використовує не всі потенційні (властиві особі) права й обов'язки, а лише ті, які необхідні для реалізації конкретних правовідносин. Суб'єкти екологічного права здатні мати як суб'єктивні, так і природні екологічні права й обов'язки (деякі з них інституціоналізовані в Конституції та інших законах, кодексах тощо), незалежно від того, користуються вони ними чи ні, при цьому виникають екологічні природно-правові й правові (на підставі нормативно-правових актів) відносини.

12. Наведено дефініцію поняття, складові й ознаки екологічної правосуб'єктності в контексті природно-правової доктрини.

13. З'ясовано, що екологічна правоздатність має (а) формалізований характер; (б) зміст (відповідні права й обов'язки); (в) персоніфікований обсяг; (г) притаманна стадії правотворчості (закріплення у правовому приписі потенційної теоретичної можливості особи набути право, або виконувати обов'язок). Обґрунтовано, що правоздатність суб'єктів екологічних правовідносин – це абстрактна й науково-теоретична категорія. При цьому за законом громадянин не має права відмовитися від правоздатності або обмежити її. Констатовано, що обмежується не екологічна правоздатність суб'єктів, а лише деякі їх права.

14. Проведено класифікацію природних екологічних прав, обов'язків та екологічних інтересів, проаналізовано найбільш важливі і соціально значущі. Розглянуто теоретико-прикладні аспекти їх юридичного забезпечення.

15. Підтверджено, що екологічні обов'язки мають природно-правовий зміст як різновид юридичних обов'язків, вид і міра належної й суспільно необхідної поведінки суб'єктів, обумовлені сучасною еколого-правовою доктриною. З огляду на це вони повинні знайти відображення в законодавчих приписах, заборонах, стимулах та ін. Запропоновано авторське визначення поняття «екологічні обов'язки», що мають природно-правовий зміст і функціонують у формах (джерелах) позитивного права, – це різновид юридичних обов'язків (останні, у свою чергу, є різновидом соціальних), вид і міра належної, легітимної і суспільно необхідної поведінки суб'єктів, що має відповідати приписам, заборонам, стимулам, визнанням на національному рівні державою й міжнародним співтовариством (міжнародними стандартами у галузі обов'язків людини) з метою забезпечення вимог екологічної безпеки, створення належних (безпечних) умов для життєдіяльності, встановлення приналежності природних об'єктів і комплексів, використання, відтворення, охорони природних об'єктів, захисту екологічних прав та інтересів громадян, гармонічної взаємодії природи й суспільства, закріплених у законодавстві й

договорах, правових прецедентах, правових звичаях, правовій доктрині, правових принципах.

16. Надано авторське визначення поняття «екологічні інтереси» (як видового поняття й об'єктивної категорії), які є самостійним об'єктом еколого-правового регулювання, а саме: прагнення (спонування) до користування визначеними матеріальними та/або нематеріальними благами, у формі простого легітимного дозволу, підлягають правовій охороні й судовому захисту задля гармонійної взаємодії природи й суспільства, задоволення життєво важливих інтересів людини, суспільства й держави, які не суперечать національному законодавству, світовим й європейським стандартам і вимогам, загальним засадам природного права й природно-правовій доктрині, мають орієнтуватися на досягнення балансу внутрішньодержавних публічних і приватних екологічних інтересів, принципів справедливості, верховенства права, добросовісності, розумності та інших загальноправових фундаментальних засад, спрямованих на розбудову еколого-правової держави й правопорядку. Розкрито співвідношення екологічних інтересів із суміжними правовими категоріями.

17. Підтримано доцільність розроблення проекту Закону України «Про громадянське суспільство», в якій слід обов'язково включити екологічну складову і який буде скерований на встановлення відносин між демократичною державою і громадянським суспільством з урахуванням базових цінностей (у тому числі й екологічних), зумовлених становленням такого суспільства як основи народовладдя й прагненням створити належні умови для ефективної взаємодії держави, громадянського суспільства й бізнесу задля модернізації України, підвищення добробуту і забезпечення рівних можливостей для всіх. Крім того, у ньому потрібно закріпити наукові концепти щодо формування екологічного правопорядку і становлення екологічної держави.

18. Запропоновано підготувати й прийняти Екологічну доктрину України (як постанову Кабінету Міністрів або указ Президента України) на довгостроковий період, у якій визначити стратегічну мету, вектори (напрями), завдання й принципи державної екологічної політики, оскільки поки що не склалася позитивна й дієва законодавча практика щодо розробки Екологічного кодексу України. Обґрунтовано, що окремий її розділ має бути присвячений засадам і науково-методологічному забезпеченню. Доктрину слід розробляти за участю як органів державної влади й самоврядування, так і екологічної спільноти – науковців (екологів-правників), громадських екологічних організацій та ін. Крім того, вона має складатися зі: вступу, розділу I «Загальні положення» (поняття Екологічної доктрини України, визначення її правових основ, мети і завдань, вимог щодо її забезпечення); розділу II «Організаційні засади» (економічний екологічний, соціально-правовий, інформаційний та інші чинники, основні складові системи охорони довкілля); розділу III «Фінансове та ресурсне забезпечення»; розділу IV

«Підготовка кадрів»; розділу V «Наукове супроводження державної екологічної політики»; розділу VI «Міжнародне співробітництво» (відповідність екологічного забезпечення державної політики міжнародним стандартам); Прикінцевих положень. Приписи Доктрини повинні скласти основу нормативно-правових актів і керівних документів із питань державної екологічної політики. Спираючись на неї, слід формувати в подальшому Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України як документ довгострокового планування з визначенням основоположних екологічних цінностей для суспільства й Концепцію систематизації екологічного законодавства України.

19. Доведено й підтримано положення, що завдяки кодифікації екологічного законодавства секторальні природоохоронні нормативно-правові акти будуть замінені (повністю або частково) новим правовим документом, а також стосовно того, що систематизація екологічного законодавства повинна відбуватися на підставі опрацювання єдиної Концепції систематизації екологічного законодавства України, яка буде закріплена на законодавчому рівні, що стане умовою подолання перешкод на шляху до запровадження правового механізму реалізації національної екологічної політики у сфері раціонального природокористування й охорони довкілля.

20. Розроблено пропозиції щодо внесення змін і доповнень до Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» шляхом закріплення в ньому (а в майбутньому і в Екологічному кодексі України) наступних приписів щодо: визначення поняття «екологічне законодавство» у главі «Основні положення» статті «Основні поняття» або «Визначення основних термінів»; дефініцій, які відповідають міжнародним стандартам (наприклад, ISO (the International Organization for Standardization) 704:2009 – Terminology work – Principles and methods): *довкілля* (навколишнє середовище); *навколишнє природне середовище*; *природне середовище*; *природні ресурси*; *природний об'єкт*; *природно-антропогенний об'єкт*, *екологічні права*, *екологічні обов'язки*, *екологічний інтерес* (його різновидів), *законний екологічний інтерес* та ін.; правового статусу суб'єктів екологічних відносин; дії закону в часі – в окремії статті або доповнити вимогою щодо дії актів екологічного законодавства у часі (частиною 2 ст. 2 зазначеного Закону), а також одночасно із цими в ньому обов'язково мають бути чітко вказані вимоги щодо аналогії закону і права в екологічних правовідносинах.

Крім того, спираючись на природно-правові підходи, обґрунтовано доцільність передбачити статтю «Принципи екологічного законодавства», встановити їх ієрархію, створивши цим самим підґрунтя для подальшого їх розвитку в законодавстві. При цьому відправною точкою можуть бути й положення статті 3 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», однак варто змінити її назву й доповнити наступними: *дотримання прав людини на безпечне довкілля*; *пріоритет забезпечення безпечних умов життєдіяльності людини*; *першість публічних*

екологічних інтересів при взаємодії суспільства й природи; невід’ємний суверенітет держави над своїми природними ресурсами; свобода реалізації правомочностей власника щодо володіння, користування й розпорядження природними ресурсами з урахуванням публічних інтересів суспільства та інтересів нинішнього і майбутніх поколінь; гарантованість й непорушність права власності на природні ресурси й комплекси, неприпустимість незаконних обмежень права власності на природні ресурси й комплекси; забезпечення екосистемного, ландшафтного підходу при регулюванні екологічних правовідносин; правове закріплення комплексного використання природних об’єктів і синхронізації їх правових режимів; кореляції екологічних прав і обов’язків людини; недопущення зловживання екологічними правами; збереження екологічних функцій природних об’єктів та комплексів як середовища життєдіяльності; загальнодоступність використання природних об’єктів права власності Українського народу відповідно до закону; дотримання правил добросусідства при використанні природних ресурсів; участь громадськості в формуванні державної екологічної політики й екологічному управлінні; запобігання екологічній шкоді; незворотність юридичної відповідальності за порушення вимог екологічного законодавства; закон не має зворотної сили, якщо інше не встановлено законом; аналогія права і закону тощо.

Поки триває процес реформування екологічного законодавства, у судах відбувається випробування і налагодження механізму санкціонування концептуальних положень еколого-правової доктрини шляхом прийняття на її підставі судових рішень.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Індивідуальна монографія:

1. Анісімова Г. В. Теоретичні засади розвитку екологічного законодавства України в контексті природно-правової доктрини : монографія. Харків : Право, 2019. 672 с.

Розділи у колективних монографіях:

2. Анісімова Г. В. Правове забезпечення охорони атмосферного повітря, озонового шару та клімату. *Правова охорона довкілля: сучасний стан та перспективи розвитку* : монографія / А. П. Гетьман, А. К. Соколова, Г. В. Анісімова [та ін.] ; за ред. А. П. Гетьмана. Харків : Право, 2014. С. 506–588.

3. Анісімова Г. В., Гетьман А. П. Теоретико-методологічні засади забезпечення сталого розвитку України : еколого-правовий аспект. *Правове та законодавче забезпечення економічної безпеки України* : монографія / А. П. Гетьман, Є. М. Білоусов, Г. В. Анісімова [та ін.] ; за ред. А. П. Гетьмана, Є. М. Білоусова, Г. В. Анісімової. Харків : Право, 2017. С. 26–88.

4. Анісімова Г. В. Теоретичні аспекти наближення національного законодавства у сфері забезпечення екологічної безпеки до нормативно-

правових актів Європейського Союзу. *Актуальні проблеми правового регулювання аграрних, земельних, екологічних та природоресурсних відносин в Україні* : монографія / відп. ред. : Т. Є. Харитонова, І. І. Каракаш. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2018. С. 462–490.

Статті у наукових фахових періодичних виданнях України:

5. Анисимова А. В. Понятие естественного права в экологическом законодательстве. *Проблеми законності*. 2002. Вип. 52. С. 84–89.

6. Анисимова А. В. О необходимости законодательного закрепления естественного права в экологии. *Проблеми законності*. 2003. Вип. 58. С. 74–84.

7. Анісімова Г. В. Здійснення природного права у процесі використання природних ресурсів. *Проблеми законності*. 2003. Вип. 59. С. 53–61.

8. Анисимова А. В. Принципы естественного права в экологии. *Проблеми законності*. 2003. Вип. 64. С. 53–63.

9. Анисимова А. В. Субъектный состав естественного экологического права. *Проблеми законності*. 2003. Вип. 65. С. 132–140.

10. Анисимова А. В. Классификация естественных экологических прав. *Проблеми законності*. 2004. Вип. 66. С. 72–81.

11. Анисимова А. В. Осуществление естественных прав в условиях экологической безопасности. *Проблеми законності*. 2004. Вип. 68. С. 52–61.

12. Анисимова А. В. Особенности реализации естественного права при использовании атмосферного воздуха. *Проблеми законності*. 2004. Вип. 70. С. 36–44.

13. Анісімова Г. В. Особливості реалізації природного права при використанні земель. *Проблеми законності*. 2007. Вип. 86. С. 138–147.

14. Анісімова Г. В. Актуальні проблеми кодифікації екологічного законодавства України. *Проблеми законності*. 2008. Вип. 95. С. 108–112.

15. Анісімова Г. В. Концепція природного екологічного права в Загальній декларації прав людини. *Проблеми законності*. 2008. Вип. 99. С. 108–117.

16. Анісімова Г. В. Природно-правові засади загального водокористування. *Проблеми законності*. 2009. Вип. 101. С. 83–94.

17. Анісімова Г. В. Деякі особливості реалізації природних прав при використанні земель загального користування. *Проблеми законності*. 2009. Вип. 105. С. 95–106.

18. Анісімова Г. В. Проблеми користування пляжами за екологічним законодавством України: природно-правовий аспект. *Проблеми законності*. 2010. Вип. 106. С. 82–93.

19. Анісімова Г. В. Правові проблеми додержання вимог екологічної безпеки при забезпеченні громадян питною водою. *Проблеми законності*. 2010. Вип. 112. С. 57–69.

20. Анісімова Г. В. Екологічна правоздатність громадян: природно-

правові аспекти. *Проблеми законності*. 2011. Вип. 114. С. 82–92.

21. Анісімова Г. В. Особливості забезпечення вимог екологічної безпеки атмосферного повітря: природно-правові аспекти. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка*. 2011. Вип. 4 (57). С. 179–189.

22. Анісімова Г. В. Забезпечення вимог екологічної безпеки атмосферного повітря як спосіб реалізації природних екологічних прав. *Університетські наукові записки. Часопис Хмельницького університету управління та права*. 2012. № 3 (43). С. 267–273.

23. Анісімова Г. В. Деякі особливості кореляції екологічних природних прав та обов'язків. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2012. № 1034. С. 269–273.

24. Анисимова А. В. Экологическое законодательство Украины: состояние и перспективы развития. *Право Украины*. 2012. № 7/8. С. 301–310.

25. Анісімова Г. В. Законодавчі проблеми забезпечення права загального природокористування. *Теорія і практика правознавства* : електрон. наук. фахове вид. 2013. № 1. URL: <http://tlaw.nlu.edu.ua/article/view/62839/58311>

26. Анісімова Г. В. Об'єкти екологічних правовідносин: сучасні підходи. *Теорія і практика правознавства* : електрон. наук. фахове вид. 2014. № 1 (5). URL: <http://tlaw.nlu.edu.ua/article/view/63046/58452>

27. Анісімова Г. В. Інтеграція природно-правової доктрини до еколого-правової науки, доктрини, політики й законодавства: деякі аспекти. *Теорія і практика правознавства* : електрон. наук. фахове вид. 2016. № 1. URL: <http://tlaw.nlu.edu.ua/article/view/71672/66676>

28. Anisimova G. V. Genesis of the institution of environmental rights of citizens in modern Ukrainian legal doctrine: natural law approach. *Право та інноваційне суспільство* : електрон. наук. фахове вид. 2017. № 1 (8). С. 26–38. URL: <http://apir.org.ua/wp-content/uploads/2017/06/%D0%90nisimova8.pdf>

29. Anisimova G. V. Theoretical and legal issues of environmental security support in the innovative process in Ukraine. *Право та інновації*. 2017. № 1 (17). С. 70–76.

30. Анісімова Г. В. Деякі теоретико-прикладні аспекти забезпечення права загального природокористування в Україні. *Теорія і практика правознавства* : електрон. наук. фахове вид. 2017. Вип. 2 (12). URL: <http://tlaw.nlu.edu.ua/article/view/108941/113159>

31. Анісімова Г. В. Актуальні проблеми законодавчого забезпечення екологічних інтересів у державній політиці України. *Теорія і практика правознавства* : електрон. наук. фахове вид. 2018. Вип. 2 (14). URL: <http://tlaw.nlu.edu.ua/article/view/144601/148944>

Статті у наукових періодичних виданнях інших держав:

32. Анисимова А. В. Принципы экологического права: естественно-

правовые подходы. *Legea și viața = Закон и Жизнь*. 2014. № 9/2 (273). С. 10–14.

33. Анисимова А. В. Основополагающие принципы экологического права в свете естественно-правовой доктрины. *Экономика и право Казахстана*. 2014. № 12 (468). С. 45–51.

34. Анисимова А. В. Корреляция экологических прав и обязанностей: естественно-правовые подходы. *Legea și viața = Закон и Жизнь*. 2015. № 4 (280). С. 40–46.

35. Анисимова А. В. Современные проблемы развития науки экологического права и законодательства: междисциплинарный аспект. *Legea și viața = Закон и Жизнь*. 2016. № 2/2 (290). С. 3–7.

**Наукові праці, які засвідчують
апробацію матеріалів дослідження:**

36. Анісімова Г. В. До питання природного права в екологічному законодавстві. *Конституція України – основа модернізації держави та суспільства* : матеріали наук. конф. (м. Харків, 21–22 черв. 2001 р.). Харків : Право, 2001. С. 157–160.

37. Анісімова Г. В. Використання земель загального користування як спосіб забезпечення природних прав. *Актуальні проблеми правового забезпечення екологічної безпеки, використання та охорони природних ресурсів* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 9–10 жовт. 2009 р.) / за заг. ред. А. П. Гетьмана, М. В. Шульги. Харків, 2009. С. 107–109.

38. Анісімова Г. В. Атмосферно-повітряні відносини: конституційно-правові аспекти. *Dynamika naukowych badan – 2012* : materily VIII Miedzynarodowej naukowi praktycznej konferencji (m. Przemysl, 7–15 lipca 2012 r.). Ekonomiczne nauki. Prawo : Przemysl, 2012. S. 82–86.

39. Анісімова Г. В. Принципи екологічного права: поняття та види. *Правова доктрина – основа формування правової системи держави* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 20-річчю НАПрН України та обговоренню п'ятимом. моногр. «Правова доктрина України» (м. Харків, 20–21 листоп. 2013 р.) / Національна академія правових наук України. Харків : Право, 2013. С. 485–488.

40. Анісімова Г. В. Природно-правові підходи щодо визначення принципів екологічного права. *Динамика та на сьвременната наука – 2013* : матеріали за ІХ междунар. науч.-практ. конф. (г. София, 17–25 иул. 2013 г.). Том 4. Икономики. Държавна администрация. Закон. София : «Бял ГРАД БГ» ООД, 2013. S. 85–87.

41. Анісімова Г. В. Екологічні права та обов'язки в сучасній правовій доктрині. *L'udske a občianske prava a slobody: mechanizmus ich implementacie a ochrany v rôznych odvetviach prava* : zbornik prispievkov z medzinarodnej vedeckej konferencie (m. Bratislava, 19–20 septembra 2014 r.). Bratislava, 2014. S. 125–127.

42. Анісімова Г. В. Проблеми законодавчого забезпечення

безперешкодного доступу громадян до природних об'єктів. *Pravna veda a prax v tretom tisícročí : zbornik prispevkov z medzinarodnej vedeckej konferencie* (m. Košice, 27–28 februar 2015 r.). Košice, 2015. S. 56–58.

43. Anisimova H. V. System of environmental legislation of Ukraine: dogmatic approach. *Pravna veda a prax vyzvy modernych európskych integračnych procesov : zbornik prispevkov z medzinarodnej vedeckej konferencie* (m. Bratislava, 27–28 novembra 2015 r.). Bratislava, 2015. S. 210–214.

44. Анісімова Г. В. Перспективи розвитку еколого-правової доктрини за конституційною реформою в Україні. *Конституційні засади аграрного, земельного та екологічного права України: 20 років розвитку : матеріали круглого столу* (м. Київ, 27 трав. 2016 р.) / за ред. М. В. Краснової, Т. О. Коваленко. Київ, 2016. С. 276–280.

45. Анісімова Г. В. Актуальні проблеми екологізації сталого розвитку України. *Актуальні питання правової теорії та юридичної практики : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф.* (м. Одеса, 12–13 серп. 2016 р.). Одеса : ГО «Причорноморська фундація права», 2016. С. 37–40.

46. Анісімова Г. В. Формування державної екологічної політики в контексті сталого розвитку України. *Теоретичні та практичні аспекти реалізації екологічного, земельного, аграрного права в умовах сталого розвитку України : матеріали круглого столу* (м. Харків, 2 груд. 2016 р.) / за заг. ред. А. П. Гетьмана. Харків : Право, 2016. С. 55–58.

47. Анісімова Г. В. Проблеми правового забезпечення національної екологічної та інноваційної політики. *Innovative research of legal regulation of public administration: International Scientific Conference Proceedings*, (m. Lublin, 16–17 June, 2017 r.). Lublin : Fundacja Instytut Spraw Administracji Publicznej, 2017. S. 73–76.

48. Анісімова Г. В. Екологічне законодавство України : проблеми кодифікації. *Проблеми законодавчого регулювання порядку розробки та прийняття нормативно-правових актів : матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф.* (м. Київ, 2–3 листоп. 2017 р.) / за заг. ред. І. Д. Шутака. Харків : Право, 2017. С. 120–124.

49. Анісімова Г. В. Еколого-правова реформа в Україні : сучасні тенденції і перспективи. *Угода про асоціацію як інструмент правових реформ в Україні : матеріали Міжнар. конф.* (м. Харків, 23 жовт. 2017 р.) / редкол. А. П. Гетьман, І. Я. Яковюк, Т. М. Анакіна, О. Я. Трагнюк. Харків : Право, 2017. С. 10–18.

50. Анісімова А. В. Влияние евроинтеграционных процессов на развитие и систематизацию экологического законодательства. *Влияние межгосударственных интеграционных процессов на развитие аграрного, экологического, природоресурсного и энергетического права : материалы Междунар. науч.-практ. конф.* (г. Минск, 26–27 апр. 2018 г.). Минск : БГУ, 2018. С. 85–87.

51. Анісімова Г. В. Безпекове майбутнє України в контексті

інтеграційних процесів : еколого-правові аспекти. *Третє зібрання фахівців споріднених кафедр щодо обговорення стратегії еволюції аграрних, земельних, екологічних та природоресурсних правовідносин у контексті інтеграційного розвитку України* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 7–10 черв. 2018 р.) / відп. ред. Т. Є. Харитонова, Х. А. Григор'єва. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2018. С. 76–81.

52. Анісімова Г. В. Теоретико-правові й прикладні аспекти забезпечення публічних екологічних інтересів. *Конституційно-правові засади адміністративної реформи в Україні* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Северодонецьк, 25–26 жовт. 2018 р.). Северодонецьк : вид-во СНУ ім. В. Даля, 2018. С. 29–32.

53. Анісімова Г. В. Перспективи законодавчого забезпечення екологічних прав суб'єктів в контексті державної екологічної політики. *Еколого-правовий статус людини і громадянина в Україні та світі : ретроспективний та перспективний погляди* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 31 трав. 2019 р.). Чернівці : Кондратьєв А. В., 2019. С. 72–77.

54. Анісімова Г. В. Шляхи вдосконалення екологічного законодавства України у контексті права й політики Європейського Союзу. *Актуальні питання реформування правової системи* : матеріали XVI Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Луцьк, 14–15 черв. 2019 р.) уклад. Л. М. Джурак. Луцьк : Вежа-Друк, 2019. С. 145–147.

55. Анісімова Г. В. Дотримання екологічних прав та обов'язків громадян в контексті формування державної екологічної політики. *Четверте зібрання фахівців споріднених кафедр «Забезпечення прав в аграрних, земельних, екологічних та природоресурсних відносинах»* : матеріали зібрання (м. Одеса, 6–9 черв. 2019 р.) / відп. ред. : Т. Є. Харитонова, Х. А. Григор'єва. Одеса : Гельветика, 2019. С. 64–67.

Наукові праці, які додатково відображають результати дослідження:

56. Анісімова Г. В. Правове забезпечення екологічної безпеки. Правовий режим надзвичайних екологічних ситуацій. *Екологічне право України* : підручник В. К. Попов, А. П. Гетьман, С. В. Разметаєв [та ін.] / за ред. : В. К. Попова, А. П. Гетьмана. Харків : Право, 2001. С. 145–151, С. 423–434.

57. Анісімова Г. В. Юридичні гарантії реалізації земельної реформи. *Земельне право України* : підручник / М. В. Шульга, Г. В. Анісімова, Н. О. Багай, А. П. Гетьман [та ін.] ; за ред. М. В. Шульги. Київ : Юрінком Інтер, 2004. С. 30–31.

58. Анісімова Г. В. Предмет, метод, принципи та система екологічного. Екологічні права та обов'язки громадян. Правове забезпечення екологічної безпеки. Правова охорона атмосферного повітря. Правовий режим надзвичайних екологічних ситуацій. *Екологічне право України* : підручник /

за ред. : А. П. Гетьмана, М. В. Шульги. Харків : Право, 2005. С. 5–11 (у співавт. з В. К. Поповим), С. 13–26 (у співавт. з В. К. Поповим), С. 66–80, С. 136–152, С. 322–340 (у співавт. з В. К. Поповим), С. 363–369.

59. Анісімова Г. В. Предмет, метод, поняття, принципи та система екологічного права. Екологічні права та обов'язки громадян. Правове регулювання забезпечення екологічної безпеки населення та територій. Правове регулювання охорони атмосферного повітря. *Екологічне право України* : підручник / за ред. : А. П. Гетьмана, М. В. Шульги. Харків : Право, 2009. С. 3–9, С. 11–14, С. 14–18 (у співавт. з В. К. Поповим), С. 57–73, С. 121–142, С. 283–297.

60. Анісімова Г. В. Предмет, метод, поняття, принципи та система екологічного права. Екологічні права та обов'язки громадян. Правове регулювання забезпечення екологічної безпеки населення та територій. Правове регулювання охорони атмосферного повітря. *Екологічне право* : підручник / за ред. А. П. Гетьман. Харків : Право, 2013. С. 3–9, С. 11–20, С. 72–92, С. 293–315. С. 337–358.

61. Анісімова Г. В. Атмосферне повітря. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 т. Т. 14 : Екологічне право / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова), А. П. Гетьман (заст. голови) [та ін.] ; Нац. акад. прав. наук України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2018. С. 30–32.

62. Анісімова Г. В. Екологічна інформація. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 т. Т. 14 : Екологічне право / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова), А. П. Гетьман (заст. голови) [та ін.] ; Нац. акад. прав. наук України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2018. С. 270–273.

63. Анісімова Г. В. Екологічні обов'язки громадян. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 т. Т. 14 : Екологічне право / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова), А. П. Гетьман (заст. голови) [та ін.] ; Нац. акад. прав. наук України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2018. С. 299–302.

64. Анісімова Г. В. Екологічні права громадян. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 т. Т. 14 : Екологічне право / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова), А. П. Гетьман (заст. голови) [та ін.] ; Нац. акад. прав. наук України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2018. С. 302–305.

65. Анісімова Г. В. Захист екологічних прав громадян. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 т. Т. 14 : Екологічне право / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова), А. П. Гетьман (заст. голови) [та ін.] ; Нац. акад. прав. наук України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2018. С. 349–351.

66. Анісімова Г. В. Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань,

що стосуються довкілля, Орхуська конвенція (1998). *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 т. Т. 14 : Екологічне право / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова), А. П. Гетьман (заст. голови) [та ін.] ; Нац. акад. прав. наук України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корещького НАН України ; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2018. С. 383–388.

67. Анісімова Г. В. Охорона атмосферного повітря. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 т. Т. 14 : Екологічне право / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова), А. П. Гетьман (заст. голови) [та ін.] ; Нац. акад. прав. наук України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корещького НАН України ; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2018. С. 552–555.

68. Анісімова Г. В. Право громадян на безпечне для життя і здоров'я довкілля. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 т. Т. 14 : Екологічне право / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова), А. П. Гетьман (заст. голови) [та ін.] ; Нац. акад. прав. наук України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корещького НАН України ; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2018. С. 610–612.

69. Анісімова Г. В. Право на доступ до екологічної інформації. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 т. Т. 14 : Екологічне право / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова), А. П. Гетьман (заст. голови) [та ін.] ; Нац. акад. прав. наук України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корещького НАН України ; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2018. С. 612–616.

70. Анісімова Г. В. Система екологічного законодавства. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 т. Т. 14 : Екологічне право / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова), А. П. Гетьман (заст. голови) [та ін.] ; Нац. акад. прав. наук України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корещького НАН України ; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2018. С. 679–681.

АНОТАЦІЯ

Анісімова Г. В. Теоретичні засади розвитку екологічного законодавства в контексті природно-правової доктрини.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.06 «Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право». Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Міністерство освіти і науки України, Харків, 2019.

У дисертації проведено комплексний аналіз теоретичних засад розвитку екологічного законодавства України в контексті природно-правової доктрини, а також змісту і суті поняття «природне екологічне право» як складової багатоаспектного, поліфункціонального явища «природне право». Спираючись на новітні методологічні підходи, еколога-правову доктрину розглянуто як галузеву юридичну, а природно-правову – як загальноправове явище і категорію вищого порядку, основу екологічного права, державної екологічної політики, що має інституціоналізацію в екологічному законодавстві і є інтегруючою сукупністю юридично-наукових трактувань і

суджень про право, в межах яких розробляються юридичні форми пізнання права і правових явищ, принципи, поняття, терміни, конструкції, обґрунтовуються способи, засоби, прийоми сприйняття, розуміння і тлумачення його джерел, системи, структури тощо.

Запропоновано загальну характеристику й дефініції таких базових еколого-правових понять, як «система екологічного законодавства», «екологічне законодавство», «екологічний інтерес», «екологічна правосуб'єктність», «еколого-правова доктрина», «природні екологічні відносини», «природні екологічні права та обов'язки» тощо.

Доведено, що систематизація екологічного законодавства повинна відбуватися на підставі опрацювання єдиної наукової концепції, а саме розроблення Концепції систематизації екологічного законодавства України, а її результатом має стати кодифікація (прийняття Екологічного кодексу України), за якої секторальні природоохоронні нормативно-правові акти будуть замінені (повністю або частково). Надано пропозиції з удосконалення чинного—екологічного законодавства. Зроблено висновок, що ключовим завданням нашої країни в умовах євроінтеграції виступає створення цілісної, логічно узгодженої національної правової (у тому числі еколого-правової, що спирається на засадничі положення природного права) доктрини як теоретичної основи нормотворчих процесів й формування єдиного правового простору (зокрема, й еколого-правового).

Ключові слова: природно-правова доктрина, еколого-правова доктрина, державна екологічна політика, еколого-правовий простір, екологічне законодавство, екологічний інтерес, природні екологічні відносини, природне екологічне право, природні екологічні права й обов'язки, енвайронменталізм.

АННОТАЦІЯ

Анисимова А. В. Теоретические основы развития экологического законодательства в контексте естественно-правовой доктрины.

Диссертация на соискание ученой степени доктора юридических наук по специальности 12.00.06 «Земельное право; аграрное право; экологическое право; природоресурсное право». Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, Министерство образования и науки Украины, Харьков, 2019.

В работе проведен комплексный анализ теоретических основ развития экологического законодательства Украины в контексте естественно-правовой доктрины, а также содержания и сущности понятия «естественное экологическое право» как составляющей многоаспектного, полифункционального явления «естественное право». Опираясь на новейшие методологические подходы, еколого-правова доктрина рассмотрена как отраслевая юридическая, а естественно-правова – как общеправовое явление и категория высшего порядка, основа экологического права, государственной

экологической политики, которая имеет институционализацию в экологическом законодательстве и является интегрирующей совокупностью юридически-научных трактовок и суждений о праве, в пределах которых разрабатываются юридические формы познания права и правовых явлений, принципы, понятия, термины, конструкции, обосновываются способы, средства, приемы восприятия, понимания и толкования его источников, системы, структуры и тому подобное.

Предложены авторские общие характеристики и дефиниции таких базовых эколого-правовых терминов, как «система экологического законодательства», «экологическое законодательство», «экологический интерес», «экологическая правосубъектность», «эколого-правовая доктрина», «естественные экологические отношения», «естественные экологические права и обязанности» и т. д.

Благодаря всестороннему изучению вопроса, доказано, что систематизация экологического законодательства должна происходить на основании проработки единственной научной концепции, а именно Концепции систематизации экологического законодательства Украины, а ее результатом должна стать кодификация (принятие Экологического кодекса Украины), при которой секторные природоохранные нормативно-правовые акты будут заменены (полностью или частично). Внесены предложения по усовершенствованию действующего экологического законодательства. Сделан вывод о том, что ключевым заданием нашей страны в условиях евроинтеграции выступает разработка целостной, логично согласованной национальной правовой доктрины (в том числе эколого-правовой, которая формируется с учетом основополагающих положений естественного права) как теоретической основы нормотворческих процессов и создания единого правового пространства (в частности, эколого-правового).

Ключевые слова: естественно-правовая доктрина, эколого-правовая доктрина, государственная экологическая политика, эколого-правовое пространство, экологическое законодательство, экологический интерес, природные экологические отношения, естественное экологическое право, естественные экологические права и обязанности, энвайронментализм.

SUMMARY

Anisimova H. V. Theoretical grounds of the environmental legislation development within the context of natural law doctrine.

Thesis for obtaining the degree of Doctor of Law in the specialty 12.00.06 "Land Law; Agrarian Law; Environmental Law; Natural Resource Law". Yaroslav Mudryi National Law University, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kharkiv, 2019.

In the midst of Ukraine's integration into the European Union, intensification of cooperation with the North Atlantic Treaty Organization and ensuring sustainable development it becomes imperative for our country to shape

in the environmental law branch the priority of human and civil rights and freedoms, the rule of law, transparency and openness of activities of public authorities, local self-governments and civil society organizations, to create constructive synergies between them, to enhance their responsibility; to involve general public into the processes of state and regional environmental policy making and implementation as well as into the processes of local interest issues addressing, etc. Considering the circumstances, along with the civilizational challenges, Ukraine particularly needs to strengthen law-making, to modernize the environmental law doctrine views, concepts of which will guide the revision and the renewal of scientific provisions, state policy, legal consciousness, and, consequently, law enforcement. The latest philosophical and legal ideas should form the basis for these fundamental changes, therefore it will positively affect the development of environmental legislation (legislative environmental process). Further institutionalization of the natural law doctrine basic provisions in the environmental legislation becomes a prerequisite for the continued development of law-making and statehood.

The purpose of the study is to conduct a comprehensive theoretical analysis of the natural law doctrine impact on the genesis of environmental legislation, law and legal relations, as well as to outline promising avenues of environmental law doctrine establishment and determination of special features of its application in state environmental policy making and improving, further systematization of environmental legislative framework within the European integration.

The study provides a comprehensive analysis of the theoretical basis for the development of environmental legislation of Ukraine in the context of the natural law doctrine, as well as the analysis of content and essence of the concept of “natural environmental law” as a component of the multidimensional and multifunctional phenomenon of “natural law”. Based on the latest methodological approaches, the environmental law doctrine is considered as a branch legal one, whereas natural law doctrine is viewed as a general legal phenomenon and the highest order category, as the basis of environmental law, state environmental policy, which is institutionalized in environmental legislation and is an integrating set of legal and scientific interpretations and assertions of the law, within which legal forms of knowledge of law and of legal phenomena, principles, concepts, terms, constructions are developed, as well as methods, means, techniques of perception, understanding and interpretation of its sources, systems, structures, etc. are substantiated.

With these considerations, the author offers a general description and definitions of such basic environmental law terms as “system of environmental legislation”, “environmental legislation”, “environmental interest”, “environmental legal capacity”, “environmental law doctrine”, “natural environmental relations”, “natural environmental rights and obligations” etc.

The author promotes feasibility of drafting of the Law of Ukraine “On Civil Society” that will ensure establishment of core values (including environmental) of

relations between a democratic state and civil society. Thus, in this regard it is necessary to legislate on an environmental component, a civil society as the basis of democracy and the appropriate conditions for the effective interaction between the state, civil society and business for the sake of modernization of Ukraine, the welfare improving and wide equal opportunities ensuring. It can embody scientific concepts on the establishment of the environmental legal order and the environmental state.

Owing to a comprehensive study of the issue, it was proved that the systematization of environmental legislation should be based on the elaboration of the only scientific concept, namely, the Concept of systematization of the environmental legislation of Ukraine, and its result should be such codification (adoption of the Environmental Code of Ukraine), in which sectoral environmental regulatory acts will be replaced (in whole or in part). Some suggestions have been made to improve current environmental legislation. It is concluded that the key assignment for our country in the midst of European integration is the development of a coherent, logically coordinated national legal doctrine (and its environmental law component, which is based on the fundamental provisions of natural law) as the theoretical basis of rule-making processes and the formation of a single legal space (including environmental legal space). The Doctrine should be elaborated with the participation of both public authorities and the local self-government, as well as the environmental community – scientists (lawyers-environmentalists), public environmental organizations and others. It, in our opinion, will create the basis for the regulations and guidelines on state environmental policy establishment. In addition, the Fundamental Principles (Strategy) of Ukraine's State Environmental Policy should be formulated as a long-term planning document with the definition of fundamental environmental values for society, also drawing on the Doctrine.

Keywords: natural law doctrine, environmental law doctrine, state environmental policy, environmental legal space, environmental legislation, environmental interest, natural environmental relations, natural environmental law, natural environmental rights and obligations, environmentalism.

Відповідальний за випуск
кандидат юридичних наук, доцент
Донець Ольга Володимирівна

Підписано до друку 25.10.2019. Формат 60x90 ¹/₁₆
Папір офсетний. Віддрук. на ризографі.
Ум. друк. арк. 1,7. Обл.-вид. арк. 1,9.
Тираж 100 прим. Зам. № 417.

Друкарня
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
61024, м. Харків, віл. Пушкінська, 77